

AUGUST STRINDBERG

Egyedül

(Egy lélek fejlődése)

STRINDBERG
EGYEDÜL

A FORDÍTÓ BEVEZETŐ MEGJEGYZÉSE

A nagy önéletírásnak utolsó – kilencedik – kötete az *Egyediül* (svéd címe: *Ensam*). 1903-ban írta Strindberg Stockholmban, ahová Lundból 1899-ben tíz év távollét után hazatért dolgozni és megpihenni. Az 1899. és az 1900. esztendőik remeteéletének – a magára maradt ötvenéves férfi lelkivilágának – csodálatos egyszerűséggel kidolgozott rajzát kapjuk ebben a kötetben, a teljes megtisztulás és a bölcs leszámolás történetét az *Inferno*-válság után.

Önéletírását ezzel a kötettel lezárta Strindberg. Hiszen tökéletesen megoldotta a vállalt feladatot: egy emberi lélek őszinte gyónását saját fejlődéséről. A fejlődés véget ért a nagy válság után a megenyhüléssel. Ami azután történt, az már csak ismétlődés volt.

1901-ben harmadszor is megnősült. Egy fiatal norvég színésznőt vett feleségül, Bosse Harrietet, akitől egy kislánya is született: Anna-Maria. 1904-ben elvált harmadik feleségétől is.

Géniuszának teremtő ereje azonban nem lankadt el többé. Legszébb drámáit, mesejátékait, két nagy regényét és a *Kék könyveket* mind 1900 után írta.

1912 májusában halt meg Stockholmban. Hatalmas egyéniségének világirodalmi jelentőségét halála óta egyre jobban elismerik. Hazánkban is egyre nő azoknak a tábora, akik olvassák, megértik és szeretik. Bizonyosság rá, hogy 1917 óta, amikor elkezdtem az önéletírás fordítását, a magyar olvasóközönség egyre nagyobb érdeklődéssel fogadta a sorjában megjelenő köteteket.

A drámaíró Strindberg is megkezdte immár bevonulását a magyar színpadokra. 1921 tavaszán nagy sikerrel mutatta be a Belvárosi Színház a *Mámort*. Az idei szezonban pedig már több színház tervez Strindberg-előadásokat. Az önéletírás magyar kiadója, Dick Manó úr, a hadiállapot megszűnése után rögtön érintkezésbe lépett Strindberg örökösével, és dr. Marton Sándor úr szíves közvetítésével megszerezte tőlük a teljes magyar Strindberg kiadói jogát.

A magyar kiadás sajtó alá rendezését én vállaltam el. Egyelőre Strindberg darabjainak a fordításán dolgozom, s remélem, hogy hamarosan be is fejezhetem a drámai munkák hat kötetre tervezett első sorozatának a fordítását.

Budapesten, 1922 szeptemberében

(A fordító)

STRINDBERG ÖNÉLETÍRÁSA

EGY LÉLEK FEJLŐDÉSE

Dick Manó kiadása

- I. A CSELÉD FIA (1849–1867)
- II. A FORRONGÁS ÉVEI (1867–1872)
- III. A VÖRÖS SZOBÁBAN (1872–1875)
- IV. A SZERZŐ (1877–1886)
- V. VALLOMÁSOK (1875–1888)
- VI. EL EGYMÁSTÓL! (1892–1894)
- VII. INFERNO (1894–1897)
- VIII. LEGENDÁK (1897–1898)
- IX. EGYEDÜL (1899–1900)

I.

Miután tíz esztendeig vidéken éltem, most itt vagyok újra a szülővárosomban, és együtt ebédelek régi barátaimmal. Többé-kevésbé ötvenévesek vagyunk mindannyian, s a társaság fiatalabb tagjai is túl vannak a negyvenen, vagy e körül járnak. Csodálkozunk, hogy utolsó együttlétünk óta nem öregedtünk. Imitt-amott kicsillan ugyan egy kis szürkeség a szakállból és a halánték táján, de vannak közöttünk olyanok is, akik utolsó találkozásunk óta megfiatalodtak, és ezek bevallják, hogy amikor negyvenévesek lettek, különös változás történt az életükben. Az volt az érzésük, hogy megöregedtek, és azt hitték, hogy a végét járják; nem létező betegségeket fedeztek fel; a felsőkarjuk megmerevedett, és csak nagy ügyvel-bajjal tudták felhúzni a felöltőjüket. Minden réginek és elkoptatottnak tűnt fel előttük. Minden megisméltődött, örök egyformaságban térült-fordult; a fiatal nemzedék fenyegetően előretört, és nem vett tudomást az öregebbek nagy tetteiről; és a legbosszantóbb az volt, hogy a fiatalok fölfedezték újra mindazt, amit már mi is fölfedeztünk, és ami még rosszabb volt, úgy hozakodtak elő ócska újdonságakkal, mintha ezekről soha senkinek még csak sejtelme sem lett volna előtűk.

Miközben fiatalságunk régi emlékeiről beszélgetünk, visszasüllyedtünk az időben, végigéltük a szó szoros értelemben újra a múltat, húsz esztendővel hátrább kerültünk, úgyhogy egyikünk azon kezdett tűnődni: van-e idő egyáltalában?

– Ezt már Kant elintézte – világította meg a kér-

dést egy filozófus. – Az idő nem egyéb, mint az a mód, ahogy a létezőt felfogjuk.

No lám! Magam is ezt gondoltam, mert valahányszor visszaemlékszem negyven év előtti apró eseményekre, oly világosan áll előttem minden, mintha csak tegnap lett volna; és ami gyermekkoromban történt, oly közel van hozzám az emlékezetben, mintha egy évvel ezelőtt éltem volna át.

Majd azt szeretnénk tudni, vajon így rémlett-e mindig mindannyiunknak. Egy hetvenesztendőös barátunk, az egyetlen a társaságban, akit öreg embernek tekintettünk, megjegyezte, hogy ő még nem érzi magát öregnek. (Csak nemrég házasodott meg újra, és bölcsőben ringott egy gyermeke.) Erre a nagyszerű kijelentésre az a benyomásunk támadt, hogy kamaszok vagyunk, és a társalgás hangja valóban nagyon fiatalossá lett.

Az első találkozásunkkor észrevettem, hogy barátaim olyanok maradtak, amilyenek voltak, és csodálkoztam is ezen; de megfigyeltem, hogy ritkábban mosolyogtak, mint régebben, és hogy beszéd közben szem előtt tartottak bizonyos óvatosságot. Fölfedezték ugyanis az élő szó erejét és értékét. Az élet nem enyhítette ugyan az ítéletüket, de az okosság megtanította őket végül arra, hogy az ember minden egyes szavát visszakapja; s emellett azt is belátták, hogy az emberi lélek melódiája nem egészhangokból áll, s éppen ezért félhangokat is kénytelenek használni, hogy csak körülbelül is kifejezhessék véleményüket valamelyik felebarátjukról. Most ellenben szabadjára eresztették magukat: nem ügyeltek a szavakra, nem tartották tiszteletben egymás nézeteit; nekilendültek úgy, mint régen, teljes fényben ragyogtak, igazán gyönyörűség volt látni őket.

Majd szünet támadt; többször is; és végül kezdett kényelmetlenné válni a hallgatás. Azok, akik a legtöbbet beszéltek, feszengeni kezdtek, mintha számszágon kapták volna rajta magukat. Éreztük, hogy az elmúlt tíz év alatt csendben mindegyikünk új kapcsolatokba keveredett, hogy ismeretlen új érdekek tolokodtak közénk, és hogy azok, akik nem vigyáztak a nyelvükre, víz alatti szirtekbe ütköztek, láthatatlan fonalakat téptek szét, új ültetvényekbe gázoltak bele.

Ők maguk is észrevették volna ezt, ha látták volna a pillantásokat, amelyek ellenállásra és védekezésre fegyverkeztek, ha látták volna a szájszögletekben a vonásokat, amelyek arra vallanak, hogy az ajkak valami visszafojtott szót rejtegetnek.

Amikor felálltunk az asztaltól, az volt az érzésünk, hogy az imént fonódott szálak elszakadtak. A hangulat meg volt zavarva. Mindenki védelmi állásban volt, és újra begombolkozott. Minthogy azonban beszélni mégiscsak kellett, hát üres frázisokat mondtak. Meglátszott ez a szemem, amely nem járt együtt a szóval, és a mosolygáson, amely sehogy sem illett hozzá a tekintethez.

Az este elviselhetetlenül hosszúra nyúlt. Azok a kísérletek, hogy kisebb csoportokban vagy kettesben elevenítsük fel a régi emlékeket, nem sikerültek. Merő tájékozatlanságból oly dolgokról kérdezősködtünk egymástól, amelyekről nem lett volna szabad kérdezősködnünk. Így például:

– Hogy van mostanában Herman öcséd?

Ez odavetett kérdés volt, anélkül, hogy a kérdezősködő meg akart volna tudni olyasmit, ami nem érdekeltte. (Elkedvetlenedés a csoportban.)

– Ó, köszönöm, nemigen változott az állapot; javulásnak nyoma sincs!

– Javulásnak? Hát beteg?

– Ej... hát nem tudod?

Valaki közbeveti magát, és megmenti a boldogtalan bátyját attól a kínos vallomástól, hogy Herman elmebajos.

Vagy pedig: – Mi az, hogy a feleségedet sose látni?
(Az asszony éppen valóban volt az urától.)

Vagy pedig: – A fiad nagy legény; megvan már az érettségije?

(Az érettségi a család füstbe ment reménysége volt.)

Egyszóval: az érintkezés, minthogy nem volt meg benne a folytonosság, sehogy sem ment simán. De kipróbáltuk legalább az élet komolyságát és keserűségét is, és nem voltunk immár gyerekek.

Amikor végül búcsúztunk egymástól a kapu előtt, igyekeztünk mennél gyorsabban elválni, és nem kívántunk úgy, mint régen, tovább együtt maradni va-

lamelyik kávéházban. Az ifjúkori visszaemlékezések ugyanis nem jártak azzal a felfrissítő hatással, amelyre számítottunk. Hiszen mindaz, ami elmúlt, az alom volt, amelyből a jelen kisarjadt, és az alom már összeégett, kiszívódott, és kezdett penészesedni.

És észrevettük azt is, hogy egyikünk sem beszélt többé a jövőről, hanem csak a múltról, annál az egyszerű oknál fogva, mert benne voltunk immár mindnyájan a jövőben, amelyről valaha álmodoztunk, és újabb jövőről többé már nem álmodozhattunk.

Két hét múlva ott ültem megint ugyanannál az asztalnál, körülbelül ugyanabban a társaságban és ugyanazon a helyen. Közben mindegyikünk ráért tőle telhetőleg megtanulni a válaszokat mindazokra az állításokra, amelyeket első ízben udvariasságból válasz nélkül hagyunk. Most felfegyverkezve érkezünk; és a társalgás megsavanyodott, mint az aludt tej. Akik fáradtak és restek voltak, vagy mindennél többre becsülték a jó ebédet, szemet hunytak efőltt, meglapultak, és hallgattak; de a harcias természetűek összekaptak egymással. A titkos programot emlegették, amelyet voltaképp sohasem állapítottunk meg világosan, és hűtlenséggel vádolták egymást.

– Nem, én nem voltam soha ateista! – kiáltott az egyik.

– Úgy? Nem voltál?

És erre olyan vitatkozás kezdődött, amely húsz évvel ezelőtt lett volna idején való. Megpróbálták most tudatosan csinálni azt, amit a fejlődés boldog korszakában öntudatlanul csináltak. Emlékezetük cserbenhagyta őket; elfelejtették már, amit valaha mondtak és csináltak; rosszul idézték saját maguknak és másoknak a szavait. Zenebona támadt. A helyreállt csend első pillanatában elkezdte valaki újra ugyanazt a dolgot feszegetni, és a beszélgetés taposómalom kerekén forgott. Elakadt újra, majd megint újra kezdődött.

Ezúttal az volt az érzésünk, amikor elváltunk, hogy a múltnak vége, nagykorúak lettünk, jogunk van otthagyni a faiskolát és szabad földbe átültetve szabadon tenyészni, kertész, olló és jelzőcédula nélkül.

Lényegében így történt, hogy egyedül maradtunk, és így szokott ez bizonyára mindig történni. De azért

egészen mégsem volt vége mindennek, mert néhányan, akik nem akartak megállni a növekedésükben, hanem tovább akartak haladni, fölfedezéseket akartak csinálni, új világokat akartak meghódítani, összeálltak egy kis csoportba, és a kávéházat használták fel társalgónak. Megpróbálkoztak ugyan előbb a családi körrel is, de ott csakhamar rájöttek, hogy barátjuk kibéleltette a kabátját, és ennek a bélésnek feleség a neve. És ez a bélés nagyon gyakran megfeszült a varrások mentén. A feleség jelenlétében mindig másról kellett beszélni, ha pedig megfélekeztek erről és tovább folytatták a saját beszélgetésüket, akkor vagy az történt, hogy az asszony kezdett beszélni és diktátor módjára eldöntött minden kérdést – és ilyenkor aztán pusztán udvariasságból hallgatni kellett –, vagy az történt, hogy az asszony felállt, kiszaladt a gyermekszobába, és nem mutatkozott újra, csak az asztalnál, ahol úgy érezte magát az ember, mintha élősdikoldus volna, és úgy bántak az emberrel, mintha el akarná csalni a férjet házából és otthonából, mintha kötelességszegésre és hűtlenségre akarná csábítani.

Így nem ment a dolog; aztán már az asszonyok kölcsönös antipátiája is gyakran elválasztotta egymástól a barátokat. A nők nem fértek meg egymással.

Maradt tehát a kávéház. De hogy, hogy nem, a kis társaság tagjai nem üldögéltek immár a kávéházban oly szívesen, mint valaha. Bár el akarták hitetni magukkal, hogy ez az a semleges társalgószoba, ahol nincs gazda és nincs vendég; de érezhető volt, hogy a nős emberek nyugtalanítják az a gondolat, hogy valaki otthon ül egyedül, aki, ha valóban egyedül maradt volna az életben, társaságot keresne a maga számára, most ellenben magányosságra van kárhoztatva otthonában. És ezenkívül: a kávéház vendégei többnyire nőtlenek voltak, tehát félig-meddig ellenségek, akiknek – otthontalan létükre – mintha szerzett jogaik lettek volna a kávéházban. Úgy viselkedtek itt, mintha otthon lettek volna, lármáztak, harsogva hahotáztak, betolakodóknak tekintették a nős embereket – szóval ezek zavarták őket.

Én, minthogy özvegyember voltam, azt hittem, hogy magamnak is van némi jogom a kávéházra; de úgy látszik, nem volt, és amikor elcsábítottam hazul-

ról a házasembereket, hamarosan magamra vontam a nők gyűlöletét, úgyhogy nem hívtak meg többé a házukba. És talán joggal, mert a házasság kettesben való életközösség.

Ha mégis eljöttek az urak, legtöbbször annyira tele voltak saját házi ügyeikkel, hogy először végig kellett hallgatnom a kesergésüket cselédekről és gyerekekről, iskoláról és vizsgákról, és éreztem, hogy oly alaposan belerántódom mások családi nyavalyáiba, hogy a legkisebb hasznom sincs abból, hogy a magaméitól erővel szabadultam.

Ha végül közeledtünk a témához és a nagy kérdésekhez, gyakran megesett, hogy mialatt az egyik beszélt, a másik lesütött szemmel várta, míg rákerül a sor, hogy aztán ő is előhozakodhasson a maga mondkájával, ami válasznak nemegyszer olyan válasz volt csak az előtte szóló szavaira, mint az adjisten!-re az ördög vigyen! Vagy az történt, hogy pokoli lármát csapva mindenki egyszerre beszélt, anélkül, hogy bármelyikük is értette volna, mit akarnak mondani a többiek. Bábeli zűrzavar, amely civódással végződött, mert képtelenek voltak egymást megérteni.

– Hiszen nem érted, amit mondok! – ez volt a rendes vészkiáltás.

És így is volt! Az évek során mindenki új jelentésekkel ruházta fel a szavakat, átértékelte a régi gondolatokat, s emellett senki sem akart előállni az igazi véleményével, mert ez vagy foglalkozásával járó titok volt, vagy a sejtett jövőbe kapcsolódó, féltékenyen őrzött gondolatokat foglalt magában.

Valahányszor hazaindultam éjjel egy-egy ilyen kávéházi találkozás után, mindig éreztem, mennyire képtelenek ezek a kiruccanások, amelyeken voltaképp mindenki csak a saját hangját akarta hallani és rá akarta kényszeríteni másokra a saját nézeteit. Az agyam fel volt kavarva, szét volt dűlve és tele volt szórva gyommagvakkal, amelyeket el kellett gereblyézni, hogy ki ne csírázhassanak.

És amikor hazakerültem a magányba és a csendbe, visszanyertem újra régi éneket, belemerültem saját szellemi atmoszférámba, amelyben jól éreztem magam, mint a rám szabott ruhában, és egyórai elmélkedés után átengedtem magam az alvás meg-

semmisítő hatalmának, kívánságoktól, vágyaktól, akarásoktól szabadultan.

Lassan-lassan abbahagytam hát kávéházi kirándulásaimat; gyakoroltam magam abban, hogy egyedül legyek; néha-néha engedtem ugyan még a kísértésnek, de mindannyiszor gyógyultabban kerültem haza, míg végül nagy élvezetem kezdett telni abban, hogy hallgassam a csendet és figyeljek az új hangokra, amelyeket ilyenkor hall az ember.

II.

Ily módon lassan-lassan egyedül maradtam, mindössze arra a felületes érintkezésre utalva, amelyre munkám kényszerített s amelyet jórészt telefonon bonyolítottam le. Nem tagadom, hogy a kezdet nehéz volt, és hogy az üres tér, amely körülzárt, alig várta, hogy újra megteljen. Az, hogy kapcsolataimat megszakítottam másokkal, eleinte mintha csökkentette volna az erőmet; de egyidejűleg kezdett az énem – hogy úgy mondjam – koncentrálni, összesűrűsödni egy mag körül, ahol mindaz, amit átéltem, összegyűlt, feloldódott, és átalakult a lelkem táplálékává. Emellett hozzászoktam ahhoz is, hogy feldolgozzak magamban mindent, amit láttam és hallottam, otthon a házban, az utcán, kint a természetben, és miközben kapcsolatba hoztam minden észleletemet a munkámmal, amelyen éppen dolgoztam, éreztem, hogy a tőkém mennyire meggyarapodott, és tanulmányaim a magányban értékesebbnek bizonyultak, mint azok voltak, amelyeket odakünn végeztem a társadalmi életet élő embereken.

Egynéhányszor volt már saját otthonom is, de most két bútorozott szobát bérelek egy özvegnél. Időre volt szükségem, amíg úgyszólván beleéltem magamat ezek közé az idegen bútorok közé, de csak rövid időre. Legnehezebben ment az íróasztal bekebelezése és eltulajdonítása, mert a néhai városi tanácsos valószínűleg egy emberöltőt végigült mellette a jegyzőkönyveivel. Otthagyta rajta nyomait rettentés ciánkék tintájának, amelyet gyűlölök; jobb felől lekoptatta jobb karjával a politúrát, bal felől pedig

rányvezett az asztalra egy kerek darab, borzalmas szürke-sárga színű viaszosvásznat a lámpa alá. Ez a folt nagyon kínoz, de elhatároztam, hogy beletörődöm mindenbe, és nemsokára észre sem veszem többé az utálatos rongydarabot. Az ágy – igen, az volt mindig az álomom, hogy saját párnáimon haljak meg, de bárha megvan hozzá a módom, mégsem akarok vásárlásokba kezdeni, mert az a szabadsághoz tartozik, hogy ne legyen az embernek semmije. Ha semmim sincs és ha semmit sem kívánok, akkor a sors legsúlyosabb csapásai sem férközhetnek hozzám. De ha ráadásul még pénzem is van bőven, és azt érzem, hogy mindenem lehetne, ha akarnám, ez a boldogság, mert ez a függetlenség, és ez is hozzátartozik a szabadsághoz.

Rossz képek tarka gyűjteménye lóg a falakon, litográfiák és színnyomatok is. Eleinte gyűlöltem őket mint csúf dolgokat, de csakhamar olyan érdeklődést váltottak ki belőlem, amelyenről álmodni sem mertem volna. Amikor ugyanis egyszer munka közben végképp elakadtam, s egy döntő jelenetet sehogy sem tudtam elképzelni, kétségbeesett pillantást vettem a falra. A szemem megakadt egy borzalmas színnyomaton, amely valamelyik képeslap különajándéka volt valaha. Parasztembert ábrázolt, aki ott állt egy kikötőhídon egy tehénnel, amelynek vele együtt át kellett volna kelnie valami láthatatlan kompon. A magányos ember szemben a levegővel; egyetlen tehene; kétségbeesett pillantásai... Megvolt a jelenetem. De volt ezekben a szobákban egy csomó apróság is, ami csak családi otthonokban szokott összegyűlni; nem összevásárolt holmik, hanem baráti kezek munkái, amelyekből emlékek illata áradt. Pamplagvédők, huzatok, kis állványok üvegedénnyel és porcelánnal. Ezek között észreveszek egy nagy billikomot felírással: hálás stb.-jétől. Barátság, hála, talán szerelem sugárzik ki ezekből az apróságokból; és valóban, alig néhány nap múlva már otthon érzem magam ezekben a szobákban. Mindezt, ami valaha másé volt, egy halottól örököltem, akit sohasem ismertem.

A háziasszonyom, aki rögtön meglátta rajtam, hogy nem vagyok beszédes, tapintatos volt, és jó mo-

dorú, és gondoskodott róla mindig, hogy a szobák
rendben legyenek, mire reggeli sétából haza ke-
rülök. Csak barátságos bólintással szoktuk egymást
üdvözölni, de ezzel minden elképzelhető kifejez-
tünk: Hogy van? Köszönöm, jól! Hogy érzi magát?
Nagyszerűen! Örvendek!

De egy hét múlva nem tudta megállni, hogy meg
ne kérdezze tőlem, nincs-e valami kívánságom; csak
egy szót kell szólnom.

– Nem, drága asszonyom, semmit sem kívánok;
mindennel meg vagyok elégedve.

– Hm! Azt gondoltam, hogy talán... mert úgy tu-
dom, hogy az urak kényesek szoktak lenni...

– A kényeskedésről már rég leszoktam!

Az öreg nő kíváncsian nézett rám, mintha más hí-
remet hallotta volna.

– No és milyen a koszt?

– A koszt? Igazán nem figyeltem meg; így tehát
kitűnő.

És az is volt! És nagyszerű volt az is, ahogy az öreg
nő bánt velem. Több volt ez kiszolgálásnál; éreztem,
hogy van, aki gondomat viseli, és ezt eddig sohasem
tapasztaltam.

Az élet nyugodtan folydogált, csendesen, lágyan
és barátságosan, és ámbár néha kísértésbe estem és
már-már beszédbe ereszkedtem a háziasszonyom-
mal, különösen, mert láttam rajta, hogy szomorú,
mégis legyőztem a kísértést. Egyrészt ugyanis féltem
belekeveredni mások bajaiba, másrészt pedig tisz-
teletben akartam tartani életének a titkait. Azt akar-
tam, hogy személytelen maradjon a kapcsolatunk, és
jobban megfelelt a hangulatomnak az, hogy kellemes
homályba burkoljam az öreg nő múltját.

Hiszen ha megtudnám a történetét, a bútorok rö-
gön más színt öltenének, nem azt, amelyet rájuk pa-
rancsoltam; a székek, az asztalok, a pohárszék, az ágy
mind az ő drámájának a kellékeivé válna, és később
elkezdhetnének még kísérteni is. Nem, most mindez
az enyém lett; bevontam mindent az én szellemem
huzatával, és ennek a díszletnek csak az én drámám-
ban volt szabad szerepelnie. Csak az enyémben!

S szereztem magamnak immár egy személytelen társaságot is, mégpedig nagyon olcsón. A reggeli sétámon barátkoztam össze ezekkel az ismeretlen ismerősökkel, akiket nem is köszöntök, mert nem ismerem őket személyesen. Először az őrnaggyal találkozom. Minthogy nyugalomba vonult őrnagy, nyugdíjából él, és betöltötte immár élete ötvenötödik esztendejét. Civilben jár. Tudom, hogy hívják, és hallottam róla egyet-mást az ifjúkorából. Nőtlen ember, azt is tudom. Nyugdíjas, amint említettem, s ennél fogva foglalkozás nélkül jár-ke, élete végét várva. De bátran megy sorsa elé; magas és egyenes; széles mellű; a kabátja többnyire ki van gombolva; egész lényéből hetyke nyíltság árad. A haja sötét, a bajusza fekete, a járása ruganyos, oly ruganyos, hogy én magam is mindig kiegyenesedem, valahányszor találkozunk, és fiatalabbnak érzem magamat, ha arra gondolok, hogy az őrnagy már ötvenöt esztendő.

A szeméből azt a benyomást merítettem, hogy az őrnagy nem gyűlöl engem, hanem talán szeret is. És egy idő múlva szinte régi ismerősömnnek tekintem őt, akit akár üdvözölhetnék is, megbiccentve a fejemet. De van közöttünk valami határozott különbség is: ő már kiszolgált a maga idejét, én ellenben állom még javában a harcot, és öklelődzöm, hogy előbbre juszak. A bűntárs szimpátiáját tehát hiába várná tőlem. Ezt a gondolatot szigorúan távol is tartom magamtól.

A halántékom mindenestre szürke már, de tudom, hogy holnap éppoly sötét lehetne, mint az ő haja, ha akarnám. Csakhogy én nem törődöm a halántékom színével, mert nincs nő, aki előtt legénykedni akarnék. Aztán meg az ő haja sokkal simább is, semhogy gyanút ne ébresztene, míg az enyém tagadhatatlanul ágaskodik.

Van egy másik emberem is, aki azért érdekel, mert teljességgel ismeretlen előttem. Minden bizonnyal több már hatvanesztendősnél, és egyenletesen szürke a haja is, a körszakálla is. Ismeretségünk elején úgy rémlett, mintha ismerném búskomor ábrázatának, egész alakjának egy-egy vonását, és részvétellel, rokon érzéssel közeledtem feléje. Azt képzeltem róla, hogy megízlelte az élet keserűségét a maga legkeserűbb formájában; hogy az ár ellen harcolt, és letört, és

most új korban kénytelen élni, amely észrevétlenül kifejlődött mellette, és elhagyta őt. Nem tudta cserbenhagyni ifjúsága eszményeit, mert a szívéhez voltak nőve, és azt hitte, hogy a helyes úton jár... a szegény! Azt hiszi, úgy tudja, hogy ő járt a helyes úton és kortársai tévedtek el... Ez tragédia!

De amikor egy szép napon a szeme közé néztem, fölfedeztem, hogy ez az ember gyűlöl engem; talán azért, mert részvétet olvasott ki a tekintetemből, és ez az, ami leginkább bántja őt. Igen, dühösen lihegett, mikor elhaladt mellettem.

Nem lehetséges-e, hogy tudtomon kívül megsértettem valaha őt vagy a hozzátartozóit, vigyázatlan kézzel belenyúltam a sorsába? Vagy talán valóban ismertem is őt valaha? Gyűlöl engem, és furcsa, de úgy érzem, hogy megérdemlem a gyűlöletét. Nem is akarok többé a szeme közé nézni, mert szúrós a tekintete, és felkorbácsolja a lelkiismeretemet. Az is lehetséges, hogy született ellenségei vagyunk egymásnak; hogy osztály, faj, születés, világfelfogás emelt közénk korlátot, és ezt érezzük. Mert a tapasztalás megtanított engem arra, hogy az utcán megkülönböztessem a barátot az ellenségtől. Vannak ismeretlen emberek, akikből ellenséges indulat árad, annyira, hogy átmenyek a túlsó gyalogjáróra, csak hogy a közelükbe ne jussak. És ezt az érzékenységemet oly élesre köszörüli a magányosság, hogy elég, ha egy ember hangját hallom az utcán, és attól máris vagy jobban érzem magamat, vagy rosszabbul, vagy pedig közönyös maradok iránta.

Van egy harmadik emberem is. Lovon jár, és én bölintani szoktam feléje; az egyetemről ismerem, tudom, körülbelül hogy hívják, de kibetűzni nem tudnám a nevét. Harminc éve nem beszélünk egymással, csak inteni szoktunk egymásnak az utcán, néha mosolyogva, mint akik egymásra ismernek, és ő jól tudott mosolyogni nagy bajusza alól. Egyenruha van rajta, és a sipkáján, mialatt teltek az évek, egyre több és szélesebb lett a sáv. Most legutóbb, amikor tízesztendei szünet után megláttam őt megint a lovon, már annyi sáv volt a sipkáján, hogy nem akartam megkockáztatni a köszöntést, attól tartva, hogy esetleg nem viszonzza. De bizonyosan kitalálta,

mire gondoltam, mert megállította a lovát, és rám kiáltott:

– Adjisten, hát már meg sem ismeresz?

– Dehogysem!

Azután mindegyikünk tovább ment a maga útján, és azóta folytatjuk a bólintgatásokat. Egy reggel különös, félig gyanakvó arcot láttam a bajusz alatt. Nem tudtam, vajon egyáltalán magamra vonatkoztassam-e, annyira képtelennek tűnt fel előttem. Úgy nézett rám – bizonyára képzelődtem csak –, úgy nézett rám, mintha egyrészt azt hitte volna, hogy gőgösnek tartom őt, másrészt meg mintha azon tűnődött volna, vajon nem én vagyok-e gőgös. Én? Hiszen nem szokatlan dolog, hogy emberek lebecsülik saját magukat, noha az a hírük, hogy a kevélység halálos bűnét viselik a szívük címerpajzsában.

Van egy idősebb hölgyem is, akit a két kutyája sé táltat. Valahányszor ezek megállnak, megáll ő is; és a kutyák megállnak minden lámpaoszlopnál, minden fatörzsnél, minden utcasarkon. Mindig Swedenborg jut az eszembe, amikor ezzel a nővel találkozom: az embergyűlölőre gondolok, aki annyira egyedül marad, hogy állatok társaságára szorul; és azt gondolom, hogy ezt a nőt a képzelődése bünteti. Azt hiszi ugyanis, hogy ő parancsol ennek a két tisztátalan állatnak, holott az állatok azok, amelyek arra kényszerítik őt, hogy engedelmeskedjék minden szeszélyüknek. A világ királynőjének vagy a mindenség pártfogójának nevezem ezt a nőt, mert hátraszegett nyakával és földre szegzett szemével erre emlékeztet.

Végül megvan a dézsmás öreganyóm is, akit okkult jelenségnek tartok. Ritkán bukkan elém, de mindig olyankor, amikor nagyobb összeg pénzt kaptam vagy valami veszély fenyeget. Sohasem hittem találkozásokban vagy más efféle babonában; sohasem kerültem el vénasszonyt, sohasem köptem ki macska előtt; sohasem rúgtam a barátom után, amikor elindult, hogy valami bizonytalan végű vállalkozásba fogjon, hanem mindig őszintén szerencsét kívántam neki, és megveregettem a vállát. A minap is ezt tettem egy felvilágosodott színész barátommal. Dühösen elfordult tőlem, és szikrázó szemmel így szólt: – Ne kívánj szerencsét, mert akkor nem lesz szerencsém!

Ezt feleltem neki: – Nem, a jókívánságok nem ártanak senkinek, ha talán nem is használnak.

Megmaradt a véleménye mellett, mert babonás volt, mint minden hitetlen. Igen, a hitetlenek hisznek mindenben, de mindennek az ellenkezőjében. Ha éjjel szépet álmodnak, az valami rútat jelent; ha meg férgekről álmodnak, az például pénzt jelent. Én viszont jelentéktelen álmokkal nem törődöm; de ha olyan álmom van, amely önként rám erőlteti magát, hát akkor úgy magyarázom, ahogy közvetlenül adódik, nem a visszajáról. Így például, ha ijesztő az álmom, azt intelemnek fogom fel, a szép álmot pedig biztatásnak vagy vigasztalásnak. Mégpedig merőben logikusan, tudományosan; mert ha tiszta a lelkiismeretem, akkor tiszta a látásom is, és ugyanez áll fordítva is. Az álmokban tükröződik a bensőm, és ezért úgy használhatom őket, mint a borotválkozótükröt: látom belőlük, mit csinálok, és vigyázhatok, hogy meg ne vágjam magam. Ugyanígy vagyok bizonyos eseményekkel éber állapotban; nem valamennyivel. Így például papírdarabkák mindig hevernek az utcán, ám nem minden papírdarabka vonja magára a figyelmemet. De ha valamelyik magára vonja, akkor fölveszem és megnézem; és ha olyasmit találok rajta írva vagy nyomtatva, ami vonatkozásban lehet azzal, amire leginkább gondolok, hát akkor úgy tekintem, mint legbelső, még meg nem született gondolatom kifejezését. És ebben igazam van; mert ha bensőm között és e között a külső dolog között nem volna meg ez a gondolati híd, akkor sohasem lehetne szó a kettő közötti átmenetről. Én nem hiszem, hogy akad ember, aki fogja magát és papírdarabkákat szór el az utcán az én kedvemért; de vannak, akik hiszik ezt, és maga ez a gondolat valóban könnyen támadhat olyan emberben, aki csak kézzelfogható dolgokban hisz és mindent emberi kéz művének tart.

Azt mondtam, hogy okkult jelenségnek tartom az anyómat, mert nem tudom megmagyarázni, mért bukkan fel mindig éppen a kellő pillanatban. Egy kofához hasonlít ifjúkoromból, aki cukrot árult kint a szabadban. A ruhája hamuszín, de nem rongyos és nem pecsétes. Az anyó nem tudja, ki vagyok, de patrónusának szólít, valószínűleg azért, mert három év-

vel ezelőtt, mikor az ismeretségünk kezdődött, kövér voltam. Hálálkodása és jókívánságai elkísérnek egy darabon, és én szíves örömet hallom a régi lágy áldás szót, amelynek egészen más csengése van, mint a kemény átoknak; és azt hiszem, hogy javamra válik egész nap.

Amikor egyszer az első esztendő után egy bankjegyet adtam az anyónak, azt vártam, hogy olyan bambába, csaknem gonosz arcot fog vágni, mint nem egy szegény, mikor nagyon sokat kap. Ilyenkor ugyanis úgy néznek az emberre, mintha azt hinnék róla, hogy nincs helyén az esze, vagy hogy véletlenül nem jó helyre nyúlt a tárcájában. Az utcai siheder mindig nevetve elszalad, mikor ezüstpénzt kap, mintha attól félne, hogy az adakozó utána iramodik és kicseréli rézpénzre az ezüstöt. De az én anyóm oly erősen megragadta a kezemet, hogy nem tudtam szabadulni tőle, és igen nagy emberismeretre valló hangon, csaknem állító hangsúlyozással, ezt kérdezte:

– Patrónusom, lehet, hogy maga szegény volt?

– Bizony, éppoly szegény voltam, mint maga, és megint az lehetek még! – Az anyó megértett, én pedig szerettem volna tudni, vajon nem látott-e valaha jobb napokat; de nem akartam soha megkérdezni tőle.

Körülbelül ez volt a társaságom házon kívül; és három éven át szemmel tartottam az embereimet.

De volt társaságom a házban is. Minthogy a negyedik emeleten lakom, alattam – beleszámítva a földszintit is – négy család táborozik, sorsával egyetemben. Senkit sem ismerek közülük; nem tudom, hogy néznek ki; azt hiszem, sosem találkoztam velük a lépcsőn. Csak a névtáblákat látom, s az ajtózáron lógó reggeli lapjaikból tudom körülbelül, miféle világfelfogású emberek. A másik házban, közvetlenül mellettem, úgy, hogy a falaink érintkeznek, egy énekesnő lakik, aki nem énekel nagyon szépen, s van egy barátnője, aki eljár hozzá és nekem játszik Beethovent; ők a legjobb szomszédaim, és olykor már-már hajlandó volnék meg is ismerkedni velük, hogy megköszönhessem azt a sok ragyogó órát, amivel megajándékoztak; de legyőzöm a kísértést, mert tisztában vagyok vele, hogy az, ami a legszebb a kapcsolatunkban, tüstént odalenne, ha kénytelenek

volnánk banális szavakat váltani egymással. Néha hónapokon át csend van a barátnőimnél; és ilyenkor nálam is kevesebb lesz a fény. De van ám egy jókedvű szomszédom is, azt hiszem, ő is a mellettem lévő házban lakik, de valamelyik alacsonyabban fekvő lakásban. Ez valami operettfélét szokott játszani, amit nem ismerek, és ez a zene oly ellenállhatatlanul mulatságos és oly ártatlanul bohókás, hogy mosolygásra kényszerít a legkomolyabb gondolatok közepett is.

Ellensúly és árnyék gyanánt legközelebbi szomszédom az alattam lévő lakásban kutyatulajdonos. Nagy, vörös, fenevad kutyája van, amely végigugatja a lépcsőt. A gazdája, úgy látszik, a magáénak tekintti a házat, és bennünket, többieket, betörőknek tart, ezért őrizteti a lépcsőt ezzel a minta házörzővel. Ha néha későn jövök haza, s fölfelé tapogatózva a lépcsőn hozzáérek a lábammal valami gubancos puhasághoz: vége az éjszaka csöndjének; a sötétben egy pár foszforgyöngyszemet látok tündökölni, s a lépcsőfeljárt csiga alakú csövet lárma veri föl – lárma, amelynek következtében kinyílik egy ajtó, és kilép rajta egy úr, aki dühös pillantásaival lesújt engem, a kárvallottat. Nem kérek ugyan bocsánatot, de mindig úgy érzem, hogy én vagyok a bűnös, mert kutyatulajdonosokkal szemben bűnös az egész emberiség.

Sosem értettem meg, miképp akadhat ember, aki, noha vannak felebarátai, akiknek áldozhatna, odaadását és gondoskodását mégis állati lélekre pazarolja, s méghozzá oly tisztátalan állatnak a lelkére, aminő a kutya, amelynek egész léte abból áll, hogy mindent bepiszkít.

És a szomszédomnak odalent felesége és felnőtt lánya is van, akik éppoly melegen barátkoznak az állattal, mint az úr. A család kutya-estélyeket szokott rendezni, amikor az ebédlőasztal körül gyülekezve – hallom pontosan, hol ülnek, anélkül, hogy hallgatóznom kellene – nyájasan társalognak a szörnyeteggel. Ez, minthogy beszélni nem tud, ugatással felelget nekik, s ilyenkor az egész család nagyokat nevet, büszkén és elégedetten.

Néha éjnek éjszakáján kutyaugatásra ébredek. Ilyenkor elképzelem, milyen boldog az egész család, hogy olyan megbízható és éber kutyája van, amely

falakon és csukott ablakokon keresztül is kiszimatolja az éjszaka embereit. Arról, tudom, szó sem lehet, hogy a kutya gazdáinak boldogságát megzavarja az a gondolat, hogy boldogtalan felebarátaik nyugalmat háborgatják. Nem törődnek a szent álom megbecsülhetetlen ajándékával, amelyet nem egy ember oly drágán vásárol meg. Néha eltűnődöm rajta, miféle vastagbőrű emberek lehetnek azok, akik az éjszaka csendjében nem érzik, hogy akiket álmukból fölriasztottak, ágyukban hánykolódva miképp szidják őket! Nem érzik a tetőkön, padlókon és falakon átsugárzó jogos gyűlöletet, amely átkot szór fejükre?

Egyszer, jó régen, panaszkodni mertem amiatt, hogy éjszaka emberi lakásból kutyaugatás hallatszott ki. A kutya gazdája azzal torkolt le, hogy az én lakásomból meg gyereksírás hangzik ki! Egy kalap alá fogta a tisztátalan ártalmas állatot egy szenvedő emberfiával. Azóta soha többé nem panaszkodtam! De hogy saját magamban kiengesztelődjem és az emberekkel való kapcsolatban békét találjak, mert hiszen szenvedek, ha gyűlöletet érzek: próbáltam megmagyarázni, mi lehet az oka az effajta szenvedélyes vonzódásnak az állatokhoz, amely háttérbe szorítja a megfelelő ragaszkodást az emberekhez; de sehogy sem tudom megmagyarázni. Ennélfogva kellemetlenül hat rám ez is, csakúgy, mint minden egyéb, ami megmagyarázhatatlan. Ha Swedenborg módjára akarnék filozofálni, ezt mondanám: kényszerképzet, amely büntetés.

Jobb híján fogadjuk el egyelőre ezt a szót. Mert ez esetben szerencsétlenekekről van szó, akik részvétet érdemelnek.

Erkélyes lakásom van, és az erkélyről pusztát, tengert és kéklő erdőségeket látok a messzeségben a tengerpart felé. De mikor a pamlagomon heverek, csak a levegőt és a felhőket látom. Ilyenkor mintha léghajóban lebegnék magasan a föld felett. De csakhamar egész csomó apró zörej kezdi bántani a fületem. A szomszédom, az alattam lakó, telefonál, és a hangsúlyozásából kihallom, hogy wästergötlandi. Egy beteg gyermek sír odalent valamelyik lakásban. És az utcán két ember megállt az erkélyem alatt, és beszélget; és most valóban hallgatózom, a költő jo-

gán, aki nyugodtan ellesheti legalábbis azt, amit nyílt utcán beszélnek:

– Látod, ez sem maradhatott meg!

– Hát becsukták a boltot? Az ám!

(Rögtön megértettem, hogy a házunkban lévő új gyarmatáru-kereskedésről volt szó, amely vásárlók híján becsukott.)

– Nagyon sok már a bolt, meg aztán ész nélkül kezdték a dolgot!... Az első nap eladtak harminc fillér árát; a második nap beállított valaki és megnézte a címtárat, a harmadik nap pedig eladtak egypár levélbélyeget! Sok a bolt, nagyon sok! Isten veled!

– Szervusz! A bankba mégy?

– Nem, a rakparton van dolgom, vámoltatok...

A befejező párbeszéd volt ez egy tragédiában, amelynek tanúja voltam a legutóbbi három hónap alatt, s amely a következőképp játszódott le a házamban.

Balra a kapualjtól elkezdtek berendezni egy gyarmatáru-kereskedést. Festettek és aranyoztak, lakkoztak és firniszeltek. A fiatal gazda hébe-korba kiállt a gyalogjáró szélére, és onnan gyönyörködött a munkában. Derék kereskedőnek látszott, fürge és eleven volt, csak egy kicsit szeleburdi talán. De bátornak és bizakodónak látszott, főképp, amikor együtt jelent meg a menyasszonyával.

Fiókos állványokat és polcokat láttam emelkedni a falak mentén; csakhamar ott állt a bolti asztal is a mérleggel és a falon a telefon. A telefonra különösen jól emlékszem, mert nagyon siralmasan csengett a falamban, de panaszkodni nem akartam, amennyiben általában is kezdek leszokni a panaszkodásról. Majd épült valami odabent a boltban, egy árkádós csonka sarokrészlet, amely színházra emlékeztetett, és hamis perspektívájával a nagyszerűség illúzióját akarta ébreszteni.

Majd kezdtek megtelni a fiókok töméntelen ismert és ismeretlen nevű árucikkkel. Ez egy álló hónapba telt. Időközben nagy festéshez láttak a hatalmas cég-táblán, és harmadnap ezt olvastam rajta óriási betűkből: Östermalm gyarmatáru-kereskedése.

Ekkor eszembe jutott, amit Szophoklész mond:

*Ki üdvöt óhajt éltébe, legyen
Vezetője az ész. Istenek ellen
Sose támadj! Mert a merész szavakért
Súlyosan bűnhődik a gőg, s a csapás
Az aggkorút is
Még józanságra tanítja.**

Milyen esztelenség volt ez ettől a fiatalembertől! Mikor külvárosunkban legalább kétszáz fűszerkereskedés van, kapja magát, és világgá kürtöli, hogy az övé az egyetlen és igazi gyarmatáru-kereskedés! Ez vakmerőség, ez elbizakodottság, ez lekicsinyítése a többieknek, akik majd bele is harapnak a sarkadba! Önhittség, túlkapás, képzelődés!

No de végül megnyitotta a boltot a gazda, aki közben megtartotta az esküvőjét is. A kirakat kiállítására ragyogó volt; de én remegtem a gazda sorsáért. Megtakarított pénzét fektette-e bele az üzletébe? Örökölt-e? Vagy három hónapos lejáratú váltókkal kezdett dolgozni?

Az első pár nap úgy telt el, mint ahogy a két ismeretlen mesélte az erkélyem alatt. A hatodik nap bementem az üzletbe vásárolni. Észrevettem, hogy a segéd ott lézengett az ajtóban. Ezt taktikai hibának tartottam, részint azért, mert a vevő szeret akadálytalanul bejutni a boltba, részint azért, mert annak a jele volt, hogy nincs odabent senki sem. És ráadásul megtudtam azt is, hogy a gazda kirándult, természetesen fiatal feleségével együtt, talán egy kis kéjutasra.

Beléptem, és elképedve láttam a rendezést, amely pazarságával azt a hitet keltette bennem, hogy a gazda bizonyára a színház világából került ki.

A datolyaszemeket nem pusztá kézzel, hanem két darab selyempapír közé fogva rakták a mérlegre. Ez a régi nagy hagyományok föllevenítése volt, és jóval biztatott. Minden árucikk kitűnő volt, és elhatároztam, hogy itt fogok vásárolni.

Néhány nap múlva a gazda hazaérkezett, és maga állt a bolti asztal mögött. Modern szellem volt, ezt rögtön láttam rajta, mert nem próbált csevegni velem... ez a fogás már elavult! Hanem a szemével

* Az *Antigoné* befejező sorai, Csengeri János fordításában.

beszél; tisztelet, bizalom, becsületesség sugárzott a szeméből. De aztán nem állhatta meg komédiázás nélkül. A telefonhoz hívták; ezer bocsánatot kért, és odasietett a telefonhoz. Azt persze nem tudta a szerencsétlen, hogy én komédiákat szoktam írni, és tanulmányoztam úgy az arcjátékot, mint a párbeszéd-szöveget. Ennélfogva láttam hát az arcán, hogy senki sem beszélt bele a telefonba, válaszából pedig megállapítottam, hogy koholt kérdésre felel, szóval hogy csak komédiázik.

– Igen, igen! Igen. Igen. Kérem, igenis! Meglesz!
(Lecsöngetés.)

Azt akarta elhíttetni velem, hogy rendelésről volt szó. De megfélekedett az átmenetekről és az árnyalatokról. Hisz ez voltaképp ártatlan dolog volt; de nekem nem volt ínyemre, hogy bolonddá tartson, és nem volt ínyemre a várakozás sem. Így aztán kritizáló kedvem támadt, és elkezdtem olvasgatni a címkéket és különösen a cégjelzéseket. Bár nem vagyok borszakértő, azt régóta megjegyeztem magamnak, hogy a Cruse et fils jelzésű palackban valódi francia bor szokott lenni. Meglátom ezt a nevet egy címkén. Elcsodálkoztam rajta, hogy bordóit találok egy fűszerüzletben. Elhatároztam, hogy jó napot csapok, és vettem egy palackkal hihetetlenül olcsó áron.

Otthon aztán fölfedeztem egyet-mást, ami egyáltalán nem lobbantott ugyan haragra, de arra bírta, hogy soha többé ne vásároljak ebben az üzletben. Első ízben nagyszerű volt a datolya, most azonban régi fás szemekkel volt már keverve, a bor pedig Cruse-féle volt, talán Robinson Crusoe-féle, de semmi esetre sem Cruse et fils-féle.

Ettől a naptól fogva nem láttam belépni senkit a boltba. És most kezdődik a tragédia. Egy java erejében lévő férfi tragédiája, aki tele van munkavágygal, de tétlenségre és ennek következtében pusztulásra van ítélve. Harcol a katasztrófa ellen, de ez óráról órára közelebb nyomul hozzá. Bátorsága ellankadt, és ideges dac váltotta föl; láttam az arcát, amint kísértetiesen leste a kirakat mögül, nem jön-e vevő. De nemsokára egészen elbújt. Hátborzongató jelenet volt látni őt meglapulva az árkája mögött, félve mindentől, még attól is, ha vevő talál belépni a bolt-

ba, mert hátha a címtárat fogja kérni. Ez volt a legborzalmasabb pillanat, mert ilyenkor barátságosan mosolyognia kellett. És egyszer kezdetben rajtakapta a segédjét, amikor megvető mozdulattal dobta oda a címtárat a bolti asztalra egy idősebb finom úr elé. Minthogy a gazdának valamivel több volt az emberismerete, rendreutasította a fiút, és megmagyarázta neki, hogy a vevők a levélbélyegen és a címtáron kezdik; de azt még ő maga sem tanulta meg, hogy a jó áru a legjobb reklám, és hogy ravasz fogásokkal csak magamagát csapja be az ember.

A feloszlás közeledett. Végigéltem a kereskedő minden kínját; eszembe jutott a felesége, a küszbönálló negyed, a házbér, a váltók. Végül el sem tudtam már menni a kirakatablakai előtt, hanem más utat választottam. De azért nem szabadultam meg tőle, mert a telefondrótja ott énekelt szomorúan a falamon, még éjszaka is. És hallottam hosszú, lelkendező kesergéseket egy életről, amely pályája kezdetén összeroppant; reménykedést, kétségbeesést, hogy nem lehet újra elölről kezdeni... és a refrén mindig az asszony volt, és a még meg sem született csecsemő, akit vártak.

Hogy ő maga volt az oka mindennek, az nem segített a dolgon, mert különben sem volt bizonyos, hogy ő volt az oka. Mindazokat az apró mesterkedéseket, amelyek hozzátartoznak a kereskedéshez, főnökei verték bele, és ő nem is látott bennük igazságtalanságot. Értelmetlenség! Ez volt az oka mindennek, de ez nem volt bűn.

Néha fölvettem magamban azt a kérdést, mi közöm énnekem mindehhez. Talán éreznünk kell mások szenvedéseit, és az ember éppen akkor ütközik beléjük, amikor magányba vonul, hogy elkerülje őket.

A kereskedőnek azonban betelt közben a sorsa. Voltaképp megkönnyebbüléssel láttam, mikor bezárták az ajtókat, és mindennek vége lett. De amikor kinyitották újra a boltot és kezdték kiüríteni a ládákat, leszedni az állványokat és elszállítani a sok árut, aminek nagy része megromlott már, úgy éreztem magam, mintha boncolást láttam volna. Minthogy az egyik embert ismertem, beléptem a boltba,

és hátramentem az árkád mögé. Itt harcolt a boldogtalan. Időtöltésből és hogy szabaduljon a teljes tétlenség látszatától, egész csomó koholt számlát írt ki. A számlák ott voltak még, Hohenlohe herceg, Faure Félix, sőt a walesi herceg nevére is kiállítva. Ez utóbbi 200 kilogramm orosz gyümölcsízt és egy láda indiai fűszerport vásárolt.

Érdeklődve láttam, hogy ennek a boldogtalanak az agyveleje miképp kapcsolta össze Faure Félix oroszországi utazását a walesi herceg brit-indiai konyhájával.

Ott hevert egy paksaméta hirdetésszöveg is elsőrendű kaviárról, elsőrendű kávéról, csupa elsőrendű holmiról; de ezeket a hirdetéseket sosem nyomatta ki.

Megértettem, hogy kénytelen volt a pulpitusa mellett végigjátszani ezt a komédiát a segéd miatt. Szegény ember! De az élet hosszú és változatos, és ez az ember majd fölvergődik újra!

Handwritten text in a stylized, cursive script, possibly representing a name or a signature. The characters are highly stylized and interconnected, with a central vertical stroke. The text is written in black ink on a white background.

III.

Végül ez hát a magány: belefoglaljuk magunkat saját lelkünknek a selymébe, begubózkodunk, és várjuk az átalakulást, mert ez nem maradhat el. Időközben egyrészt saját élményeinkből élünk, másrészt telepátiás úton mások életét éljük. Meghalunk és feltámadunk; új nevelésben van részünk valami ismeretlen új életre.

Egyedül uralkodik végül az ember a saját személyiségén. Senkinek a gondolatai nem ellenőrzik a magam gondolatait, senkinek a hajlamai, senkinek a szeszélyei nem nehezedenek rám. Fejlődésnek indul a lélek újonnan szerzett szabadságában, soha nem tapasztalt belső békességgel és csendes örömmel telik meg, érzi, hogy biztonságban van és csak saját magának felelős.

Ha visszagondolok a közös életre, amely állítólag a nevelés volt, most úgy látom, hogy nem volt az más, csak a bűn közös iskolája. Ha óráról órára rútdolgokat kell látnia annak, akinek van érzéke a szép iránt, ez rá nézve gyötrelme, amely arra csábítja, hogy vértanúnak képzelje magát. Ha kíméletből szemet kell hunynia igaztalanságok láttán, ez képmutatóvá neveli. Ha ugyanebből a kíméletből hozzá kell szoknia ahhoz, hogy minduntalan elfojtsa a véleményét, ez gyávává teszi. Ha végül a béke kedvéért magára kell vállalnia a felelősséget oly dolgokért, amelyeket nem követett el, ez észrevétlenül lealjasítja őt, úgyhogy egy szép napon nyomorult fickónak hiszi magát, s ha sohasem hall biztatót szót, elapad a bátorsága és az önérzete; és ha mások hibájának a kö-

vetkezményeit kell viselnie, düh fogja el az emberek és a világrend ellen.

És a legrosszabb az, hogy az ember nem ura saját sorsának, akármennyire szeretne is helyesen cselekedni. Mihaszna igyekszem feddhetetlenül élni, ha a társam, akivel közös a dolgom, bemocskolja magát? A gyalázatnak legalábbis a fele rám hárul; még jó, ha nem az egész, mert rendszerint ez szokott történni. Ezért van az, hogy a közös életben mindig bizonytalanságban él az ember, nagyobb célpontul szolgál, más személyén keresztül a maga személyével fizet, másnak a szeszélyes viselkedésétől függ. És akiktől a mellényem is megvéd, ha egyedül állok, könnyűszerrel szíven döfhetnek a bicskájukkal, ha megengedem, hogy más hordozza és mutogassa a szívemet az egész világnak.

Megvan a magányosságból az a hasznom is, hogy én magam szabhatom meg a szellemi táplálékomat. Otthonomban nem kell ellenségeket vendégül látnom az asztalomnál és nem kell némán hallgatnom, miképp becsmérlik azt, amit én nagyrabecsülök; nem vagyok kénytelen a saját lakásomban olyan zenét hallgatni, amit utálok; nem kell túrnóm magam körül olyan lapokat, amelyek torzképeket közölnek rólam meg a barátaimról; nem kell olyan könyveket olvasnom, amelyeket lenézek, és nem kell kiállításokra járnom megcsodálni olyan képeket, amelyeket megvetek. Egyszóval: ura vagyok saját lelkemnek minden olyan esetben, amelyben jogom van hozzá, hogy ura legyek, és magam választhatom meg szimpátiáimat és antipátiáimat. Nem voltam soha zsarnok, csak azt akartam, hogy énrajtam se zsarnokoskodjanak, ezt azonban a zsarnokhajlamú emberek nem tűrik. Ellenben mindig gyűlöltem a zsarnokokat, és ezt a zsarnokok nem bocsátják meg.

Mindig előre és fölfelé törekedtem, ennél fogva nekem volt több jogom azokkal szemben, akik le akartak húzni a sárba; de ezért maradtam végül egyedül.

Az első, amihez hozzájut az ember a magányosságban, a leszámolás a múlttal és saját magával. Nagy munka ez, és valósággal nevelés saját magunk legyőzésére. De viszont nincs hálásabb tanulmány, mint megismerni, ha lehetséges, saját magunkat.

Néha bele kell néznünk mindenesetre a tükörbe is, különösen a kézitükörbe, mert különben nem láthatjuk, milyenek vagyunk hátulról.

A leszámolást tíz évvel ezelőtt kezdtem meg, amikor megismerkedtem Balzackal. Olvasás közben, amíg végére nem jutottam félszáz kötetének, nem vettem észre, mi ment végbe bennem. Ekkor találtam rá saját magamra, és meg tudtam csinálni életem összes addig megoldatlan antitézisének a szintézisét. De miután az ő pápaszemén keresztül láttam az embereket, megtanultam azt is, hogy két szemmel nézem az életet, míg régebben a monoklimon keresztül csak fél szemmel néztem. És Balzac, a nagy varázsló, nemcsak bizonyos rezignációval ajándékozott meg, belenyugvással a sorsba vagy gondviselésbe, amely megkímélt a legnagyobb csapások fájdalmától, hanem belém csempészett bizonyosfajta vallást is, amelyet legjobban felekezet nélküli kereszténységnek nevezhetnék. Mialatt az ő vezetésével végigbolyongtam *Emberi színjátékán*,* miközben négyezer emberrel ismerkedtem meg (egy német ember megszámlolta őket!), azt hittem, hogy más életet élek, nagyobbat és gazdagabbat a magaménál, úgyhogy a végén valósággal az volt az érzésem, hogy két emberi életet éltem át. De az ő világából új szempontot merítettem saját világom számára; s visszaesések és válságok után megálltam végül bizonyosfajta megbékélésnél a szenvedéssel, mert egyidejűleg fölfedeztem azt is, hogy a bánat és a fájdalom úgyszólván elégeti a lélek szemetjét, megfinomítja az ösztönöket és az érzéseket, sőt magasabb rendű képességekkel is felruházza az agyongyötört testtől megszabadított lelket. Azóta orvosságnak fogtam fel az élet keserű kelyheit, és kötelességemnek tartottam elszenvedni mindent – kivéve a megaláztatást és a szolgaságot!

De a magányosság érzékennyé is teszi az embert, s míg régebben durvasággal fegyverkeztem föl a szenvedés ellen, most fogékonyabbá váltam mások fájdalmai iránt, és valósággal zsákmányává lettem a kívülről jövő befolyásoknak. De nem a rosszaknak. Ezek csak visszariasztottak, és arra bírtak, hogy még jobban visszahúzódjam. És ilyenkor elhagyottabb sé-

* Balzac *La Comédie Humaine* (*Emberi színjáték*) címmel foglalta össze regényeit.

tahelyeket keresek föl, ahol csak kisemberekkel találkozom, akik nem ismernek.

Van egy kedvelt utam, amelyet via dolorosának* nevezek. Ezt használom olyankor, amikor a szokottnál sötétebb órákat élek át. Ez az út a város legszélső határa északon, és félig faszor, mert az egyik oldalán házak szegélyezik, a másikon az erdő vonul. De hogy oda jussak, keresztül kell vágnom egy kis keresztúton, amely különösképp vonz, anélkül, hogy meg tudnám mondani, miért. A keskeny úton lent a háttérben egy nagy templom uralkodik, amely fölemel és egyidejűleg árnyékot is ad, de nem csábít, mert sohasem lépek be a templomba, minthogy... magam sem tudom, mért nem. Lentebb jobbra lelkészi hivatal van; egyszer, nagyon régen, itt hirdtettem ki, hogy házasodni akarok. De emitt fönt északon van egy ház, éppen ott, ahol az út beletorkollik a pusztába. Nagy, mint valami vár; a hegy utolsó lejtőjén emelkedik, kilátással a tenger nyílt öbleire. Éveken át foglalkoztak a gondolataim ezzel a házzal. Szerettem volna benne lakni; azt képzeltem, hogy lakik benne valaki, akinek befolyása volt vagy van még most is a sorsomra. A lakásomból is látom ezt a házat, és mindennap feléje bámulok, mikor rásüt a nap vagy amikor este gyertyákat gyújtanak benne. Valahányszor elmegyek mellette, valami barátságos együttérzést érzek belőle kisugárzani, és valósággal reménykedem, hogy valamikor bevonulhatok majd oda békében megpihenni.

Így érek ki a faszorba, amelybe sok keresztút torkollik; és valamennyi a múlt egy-egy emlékét ébreszti fel bennem. Minthogy magas hegygerincen vagyok, az utak lefelé vonulnak, de több közülük egy kis kanyarodással dombocskává púposodik, amely földgömbhöz hasonlít. Ha a faszor gyalogjáróján állok s közeledni látok valakit a domb tulsó oldaláról, először egy fejet látok kiemelkedni a földből, majd meglátom a két vállat és végül az egész testet. Mind ez egy fél percbe telik, és nagyon titokzatosan hat.

Útközben belepillantok mindegyik keresztútba, és valamennyi mutat valamit a távolban, vagy a déli hegyeket, vagy a királyi várat, vagy a hidas

* Via dolorosa: a fájdalmas útja.

belvárost. És egyidejűleg a legkülönbözőbb emlékek rohannak meg. Amott lent, ennek a görbe csőnek a fenekén, amelynek X út a neve, van egy ház, ahol egy emberöltővel ezelőtt ki- s bejártam, miközben a sorsom hálója fonódott... Szemközt van vele egy másik ház, ahol húsz évvel később jártam hasonló, de utóbb mégis más és kétszeresen kínos körülmények között. Amott lent, a következő utcában, oly időt éltem át, amely más emberek életében a legszebb szokott lenni. Az volt az enyémben is, de egyszersmind a legrútabb is; és az évek fényháza nem mentheti meg a szépet, hanem a rút földi el azt a keveset is, ami szépség volt benne. A festmények az évek során összehúzódnak, és színeik megváltoznak, de nem az előnyükre. Különösen a fehér szín hajlandó piszkossárgává fakulni. A pietisták azt mondják, ennek így kell lennie, hogy a nagy válás idején ne érezzük semminek a hóját, hanem induljunk útnak elégedetten, hogy végül hátat fordíthatunk mindennek a világon.

Amint továbbmegyek a fasorban, a nagy új házak kezdenek lassan elmaradozni. A sziklák a magasba emelkednek; dohányföld terül el előttem; mézáróbarakkokat látok, amelyeket elvág egy utca fordulója. Amott van egy dohánypajta, amelyre emlékszem – 1859-ből, mert játszottam benne. Mellette lakott ugyanis egy kunyhóban, amely már nincs meg többé, egy takarítónő, aki régebben szárazdajka volt a szüleimnél, és nyolcéves kislány leasett a pajta tetejéről, és nagyon megütötte magát. Ide szoktunk jönni, hogy szegődtessük az asszonyt a húsvéti és a karácsonyi nagymosásra – és különben is ezeken a mellékutcákon szerettem járni az iskolába, hogy elkerüljem a Királyné utat. Fákat láttam itt, és virágos réteket. Tehenek legeltek és tyúkok kotkodácsoltak; falun voltam itt!

És most visszasüllyedtem a múltba, gyermekkorom szörnyű idejébe, amikor előttem volt még és ijesztett az ismeretlen élet, amikor minden rám nehezedett és fojtogatott.

Csak sarkon kell fordulnom, hogy mindez megint a hátam mögé kerüljön; és meg is teszem ezt, de az utolsó pillanatban meglátom még a hársfák koronáit gyermekkorom hosszú útján és a lucfenyők felhős körvonalait kint a városi temetőnél.

Hátat fordítottam, és most, amikor végignézek a fason, a reggeli nap felé, amely ott ragyog kéklő hegyek fölött a partmelléken, egy szempillantás alatt elfelejtem egész gyermekkoromat, amely annyira összefonódott másokéval, hogy nem is az enyém, mert az én életem csak odakint kezdődik a tengeren.

Attól a saroktól amott a dohánypajta mellett borzadok; de néha mégis oly csodálatosan vonz ez a sarok, mint minden, ami gyötrelmes. Mintha jól megláncolt fenevadakat látnék, amelyek nem juthatnak a közelembe. És annak a pillanatnak, amikor sarkon fordulva hátat fordítok mindennek, oly intenzív a gyönyörúsége, hogy néha nem tagadhatom meg magamtól. Ebben a pillanatban harminchárom esztendőt ugrom előre, és örülök, hogy ott állok, ahol állok. Gyermekkoromban egyébként mindig az volt a vágyam, hogy öreg legyek. És most azt hiszem, hogy már akkor megéreztem előre azt, ami rám várt, és amit – most is azt hiszem – el nem kerülhettem, mert előre meg volt határozva. Életem nem alakulhatott másképpen. Mikor ifjúságom fordulópontján találkozott velem Vénusz és Minerva, nem tudtam közülük választani, hanem kezet fogva velük csatlakoztam mindkettőjükhöz, mint ahogy mindnyájan ugyanezt tettük, mert talán mást nem is tehettünk volna.

De amint tovább megyek a nap felé, nemsokára egy fenyőerdő int felém bal felől. Oda menekültem, emlékszem, húsz esztendővel ezelőtt, és lenéztem a városra, amely alattam terült el. Kiközösített, kivert farkas voltam akkor, mert megszenteltségtenítettem a misztériumokat, mint Alkibiadész, és mert darabokra zúztam bálványokat. Emlékszem, milyen elhagyottnak éreztem magamat, mert tudtam, hogy nincs egyetlen barátom sem; és lent az egész város, mint egy hadsereg, szemben állt velem, aki egyedül voltam, és láttam a tábortüzeket, hallottam a félrevert harangokat, és tudtam, hogy hatalmukba fognak keríteni kiéheztetéssel. Most tudom, hogy igazam volt; de hogy kárörömmel gyönyörködtem a tűzvészben, amelyet én okoztam a gyújtogatásommal, ez hiba volt. Ha legalább csak egy szikrányi részvétet éreztem volna azok iránt, akiknek az érzéseit megsértettem! Legalább csak egy szikrányit! De vajon lehetett

volna-e ennyit kívánni egy fiatalembertől, aki sohasem tapasztalt részvétet maga iránt?!

Most úgy emlékszem erdei bolyongásomra, mint ünnepélyes nagy dologra; és hogy akkor nem pusztultam el, azt nem is akarom saját erőmnek tulajdonítani, mert ebben nem hiszek.

Három hét óta nem beszéltem emberi lényvel, és a hangom ennek folytán valósággal betemetődött, tompává és nem hallhatóvá vált; mert amikor megszólítottam a cselédlányt, nem értette, mit mondtam, úgyhogy ismételnem kellett többször a szavaimat. Erre nyugtalankodni kezdtem; kiátkozásnak éreztem a magányt; az a gondolatom támadt, hogy az emberek nem akarnak érintkezni velem, mert megvetettem őket. Este aztán elmentem hazulról. Felültem egy közúti kocsira, csak azért, hogy azt érezzem, hogy együtt vagyok másokkal. Igyekeztem kiolvasni a tekintetükből, nem gyűlölnék-e; de csak közönyt láttam benne. Figyeltem a beszélgetésükre, mintha társaságban volnék és jogom volna részt venni legalábbis mint hallgatónak a társalgásban. Amikor megtelt a kocsi, jólesett, hogy a könyökömmel hozzáérhettem egy másik emberi lényhez.

Sohasem gyűöltem az embereket, inkább ellenkezőleg; de félttem tőlük már a születésem óta. A társas hajlamom oly nagy volt, hogy szóba tudtam állni akárkivel a világon; és régebben büntetésnek fogtam fel a magányt, és lehet, hogy csakugyan az is. Mert megkérdeztem barátaimtól, akik valaha raboskodtak: voltaképp miben állt a büntetésük? És ezt felelték rá: a magányosságban. Ezúttal mindenesetre én magam próbáltam egyedül maradni, de hallgatógon föltettem magamban, hogy ha kedvem tartja, fölkereshetem az ismerőseimet. Miért nem keresem föl hát őket? Képtelen vagyok rá; mert koldusnak érzem magam, amikor fölfelé megyek a lépcsőn, és amikor be kellene csöngetnem hozzájuk, visszafordulok. És mihelyt hazaérek, elégedett vagyok, különösen, ha elképzelem, mit kellett volna végighallgatnom, ha beléptem volna valahová. Minthogy a gondolataim senki máséival nincsenek közös hámba fogva, sért csaknem minden, amit mások mondanak, és gyakran megeshet velem, hogy a legártatlanabb szót is gúnynak érzem.

Azt hiszem, az a sorsom, hogy egyedül legyek, és hogy ez javamra van; óhajtom hinni ezt, mert különben nagyon is engesztelhetetlen volna az egész helyzet. De a magányosságban néha túlon túl megtelik az ember feje, és robbanással fenyeget; éppen ezért állandóan meg kell az embernek figyelnie önmagát. Igyekszem is ennél fogva egyensúlyban tartani a kiadást a bevétellel; le kell vezetnem magamból mindennap valamit azzal, hogy írok, és be kell fogadnom magamba mindennap valami újat azzal, hogy olvasok. Ha egész nap írok, akkor este kétségbeesítő ürességet érzek; az a benyomásom, hogy nincs immár több mondanivalóm és hogy végem van. Ha pedig egész nap olvasok, akkor estére úgy megteltem, hogy majd szétpukkadok.

Vigyáznom kell továbbá az alvás és az ébrenlét idejére is. Túl sok alvás úgy kimerít, mintha kínpadra húztak volna; túl kevés viszont hisztériássá idegesít.

A nappal csak eltelik valahogyan, de az este nehéz úgy; mert érezni az értelem kialvását oly fájdalmas, mint a testi és szellemi hanyatlás érzete.

Reggel, józanul töltött este és végigaludt éjszaka után, amikor fölkelek, az élet maga is pozitív élvezet! Mintha halottaiból támadna fel az ember. A léleknek valamennyi képessége megújítható, és az alvással összegyűjtött erő hatványozottnak tűnik föl. Ilyenkor képesnek érzem magam arra, hogy megváltoztassam a világrendet, nemzetek sorsát irányítsam, háborút üzenjek és elcsapjak dinasztikiakat. Majd amikor az újságot olvasom, és a külföldi táviratokból látom, mi minden változott a folyamatban lévő világtörténelemben, pontosan a mostban érzem magamat, ott, ahol a világ van éppen ebben a pillanatban. Kortárs vagyok, és az az érzésem, hogy a múlt közös munkájából, amely a márt kialakította, kivettem én is a magam csekély részét. Majd saját hazámról és végül a saját városomról olvasok.

Tegnap óta nagyot haladt a világ története. Törvények változtak, kereskedelmi utak nyíltak, trónöröklési rendek meginogtak, államrendszerek újjalakultak. Emberek meghaltak, emberek születtek, és emberek összeházasodtak.

Tegnap óta megváltozott a világ, új a nap, új a nappal, új világra virradtunk, és én magam is úgy érzem, hogy újjászülettem.

Alig várom, hogy munkához ülhessek, de előbb el kell mennem hazulról. Mikor lejutok a kapu elé, rögtön tudom, merre kell indulnom. Nemcsak a nap, a felhőzet és a hőmérséklet igazít útba, hanem abban, ahogy érzem magamat, külön barométerem és termométerem van, amely megmondja, hányadán vagyok a világgal.

Három út közül választhatok. Az egyik az állatkertbe vezető mosolygós út, a másik a népes Strand út, a harmadik a mellékutcás elhagyott via dolorosa, amelyről az imént beszéltem. Egykettőre tisztában vagyok vele, merre kell mennem. Ha harmónia van bennem, akkor lágyan simogatónak érzem a levegőt, és embereket keresek.

Ilyenkor belemerülök az utcákon a nyüzsgő tömegbe, és úgy érzem, hogy barátja vagyok mindenkinek. De ha valami nincs rendben, akkor csupa gúnyos tekintetű ellenséget látok, akiből néha úgy árad felém a gyűlölet, hogy vissza kell fordulnom. Ha aztán fölkeresem a Kutak öblének környékét vagy a tölgyes magaslatokat Rosendal körül, megeshet, hogy a természet összhangban van velem, és ilyenkor úgy érzem magam, mint hal a vízben. Ezt a tájat én kutattam föl magamnak, összenöttem vele, és háttérévé tettem egész egyéniségemnek. De ő is szeszélyes ám, és vannak reggelek, amikor nem értünk egyet egymással. Ilyenkor minden megváltozott: a nyírfák diadalkapuja vesszőnyaláb, a mogyoróbokrok bűvös lugasa nem rejti el a sokatmondó mogyorófa pálcákat, a tölgyek fenyegetve nyújtogatják le fejem fölé bütykös karjaikat, és úgy érzem magam, mintha igát vagy jármot viselnék a nyakamon. Ez a diszharmónia közöttem és a táj között, amely az én tájam, annyira bánt, hogy menekülni kezdek. És amint megfordulok és megpillantom a déli tájat az egész város pompás körvonalaival, úgy érzem magam, mintha ellenséges országban járnék mint turista, aki most látja mindezt először; mintha elhagyott idegen volnék, akinek egyetlen ismerőse sincs ezek között a falak között.

De amikor hazakerülök és leülök az íróasztalomhoz, akkor élek aztán; és azok az erők, amelyeket kívülről hoztam haza, akár az áramváltoztató diszharmóniák, akár az áramkapcsoló harmóniák révén, most mind az én különböző céljaimat szolgálják. Élek, mégpedig sokféleképp élek mindazokban az emberekben, akiket leírok; örülök az örvendezőkkel, gonosz vagyok a gonoszokkal, jó a jókkal együtt; kibújok a saját személyiségemből és gyermekek, nők, öregek száján keresztül beszélek; király és koldus vagyok, én vagyok a legmagasabb polcon ülő, a zsarnokok elnyomott gyűlölője; minden felfogást vallok és minden vallást hiszek; élek minden időben, és én magam megszűntem lenni. Olyan állapot ez, amely mondhatatlanul boldoggá tesz.

De mikor délben ez megszűnik, és az írás aznapra véget ért, saját létem oly gyötrelmessé válik, hogy úgy érzem, mintha a halál felé közeledném, amint telik az este. És az este borzalmasan hosszú. Mások a napi munka után beszélgetésben találnak szórakozást, de énnekem nincs kívül beszélgetni. Egyre jobban körülzár a hallgatás; olvasni próbálok, de eredménytelenül. Majd fel s alá járok a szobában és az órát nézem, mikor fog már tízet mutatni. És végül tízet mutat.

Mihelyt most kiszabadítom testemet a ruhákból, a gombok, csatok, kötők és pántok bilincseiből, mintha a lelkem is fellélegezne és szabadabbnak érezné magát. És amikor keleti mosdózásom után bekerülök végül az ágyba, elnyújtózik velem együtt az egész lét; az életre irányuló akarat, a harc, a vívódás megszűnik; és az a vágyam, hogy mennél előbb elaludjam, nagyon hasonlít a halál után való vágyódáshoz.

De előbb még elmélkedem egy félóráig, vagyis imakönyvet olvasgatok, amelyet a hangulatom szerint választok meg. Néha katolikus könyvet választok; ebből az apostoli, hagyományos kereszténység lehelete árad felém; mintha latinul és görögül olvasnék; az őseink szólnak hozzám belőle; mert a mi kultúránk, az én kultúrám a katolikus kereszténységgel kezdődik. És a közbeszótt latin versek arra emlékeztetnek, hogy művelt ember vagyok. Nem vagyok katolikus, nem is voltam az soha, mert nem tudom

leköttni magam semmiféle hitvalláshoz. Éppen ezért néha egy régi lutheránus könyvet veszek elő, amelyben külön darab olvasnivaló van az év minden napjára; és ezzel korbácsolom magamat.

A könyv a XVII. századból való, amikor keserves dolguk volt a földön az embereknek. A könyv éppen ezért borzalmasan szigorú, és azt prédikálja, hogy a szenvedés jótétemény, és Isten ajándéka. Csak elvétve akad benne jó szó; kétségbe tudja ejteni az embert, de éppen ezért küzdök ellene. – Nem így van! – gondolom magamban, és ez csak arra való, hogy próbára tegye az erőmet. A katolikus könyv ugyanis megtanított arra, hogy a kísértő akkor jelentkezik legutálatosabb szerepében, amikor kétségbe akarja ejteni az embert és meg akarja fosztani a reménységtől. Ám a remény a katolikus ember számára erény, a vallás veleje ugyanis az, hogy jót higgyünk az Istenről; rosszszat tételezni fel róla sátánizmus.

Néha egy csodálatos könyvet veszek elő a XVIII. századi felvilágosodás korából. A könyv névtelen, és azt sem tudom megmondani, katolikus, lutheránus vagy kálvinista szerző írta-e, mert olyan ember keresztény életbölcességét foglalja magában, aki megismerte a világot és az embereket, és aki emellett tudós és költő is. Meg szokta nekem mondani éppen azt, amire aznap és abban az órában szükségem van, és ha egy-egy pillanatig fellázadok az ellen, hogy minő igazságtalan és képtelen dolgokat követel földi halandótól, a szerző nyomban rátér az ellenvetésemre. Igazi ész-ember, aki mind a két szemével lát, és jobbra-balra egyformán osztja az igazságot. Valamelyest Jakob Böhmére* emlékeztet, aki mindenben megtalálta a pozitívumot és a negatívumot egyaránt.

Ünnepélyes alkalmakkor a bibliát kell elővennem. Több, különböző korú bibliám van; és énnekem úgy rémlik, hogy nem ugyanaz van bennük; mintha eltérő volna az áramerősségük vagy az a képességük, hogy hatással legyenek rám. Az egyiknek, amely fekete kordovánbőrbe van kötve és a XVII. századból való Schwabacher-betűs** nyomtatvány, példátlan az ereje. Valaha egy papi családé volt, amelynek nem-

* *J. Böhme* (1575–1624), német filozófus, a miszticizmus egyik nevezetes képviselője.

** A Schwabacher kerekded német betűfajta.

zetségtáblája rajta van a könyv födelén, belül. Mint-ha gyűlölet és harag halmozódott volna föl ebben a könyvben, amely egyebet nem is csinál, csak szid és büntet. Akárhogy forgatom is a lapjait, mindig Dávid vagy Jeremiás átkozódásai merednek rám belőle, de ezeket nem akarom olvasni, mert véleményem szerint keresztényietlenek. Például amikor Jeremiás így imádkozik:

Annakokáért az ő fijaikat vedd az éhségre, és hányd őket a szablyára, és legyenek az ő asszonynépek özvegyek és árvák, és azoknak férjeik halálos halállal veretessenek meg stb.

Ez nem keresztény embernek való. Meg tudom érteni ugyan, hogy az ember Istenhez folyamodik védelemért ellenségeivel szemben, akik le akarják rántani a sárba, amikor fölfelé törekszik; ellenségeivel szemben, akik gonoszságból megfosztják a kenyerétől. Azt is megértem, hogy az ember hálát adhat az Istennek, mikor leverte az ellenségét, hiszen minden nép Te Deumot zengett a kivívott diadal után. De azért könyörögni nem mernék, hogy különleges büntetések érvé ellenfeleimet; és bátran kimondom, hogy ami akkor jó volt Jeremiásnak vagy Dávidnak, az nem jó most nekem.

De van egy másik bibliám is, arannyal préselt borjúbőrbe kötött, a XVIII. századból. Természetesen ugyanaz van benne, ami az előbbiben, de a tartalmát egészen másképp kínálja az embernek. Ez a könyv olyan, mintha regény volna, és többnyire a szebbik arcát fordítja felém; a papirosa is világosabb, a nyomása is derűsebb, és ez a könyv meghallgatja az embert, mint Jehova, amikor Mózes előterjesztésekkel meri háborgatni, mégpedig ugyancsak haragosakkal. Így például, mikor a nép újból morogni kezdett, Mózes, aki torkig volt mindennel, az Úrhoz fordul csaknem szemrehányón:

Avagy én tőlem fogantatott-é mind ez egész nép? avagy én szültem-é őtet, hogy azt mondod nékem: Hordozd őket a te kebeledben, amiképpen hordozni szokta a dajka a szopó gyermeket... Hol vegyek én húst, hogy adjam azt mind ez egész népnek... Nem viselhetem mind ez egész népet: mert erőm felett vagyok. Ha így cselekszel én velem, kérlek, inkább ölj meg engemet...

Jehova barátságosan felel a szemrehányásokra, és azt ajánlja Mózesnek, hogy válasszon ki segítségül hetvenet a nép vénei közül. Hiszen ez nem az Ótestamentum kérlelhetetlen, bosszút szomjazó istene. És én nem töröm rajta a fejemet; csak azt tudom, hogy vannak pillanataim, amikor az Ótestamentum közelebb áll hozzám az újnál. És hogy a bibliának a mi számunkra, akik a kereszténységben születünk, nevelő ereje van, az bizonyos; vajon azért-e, mert ősapáink lelkiert merítették belőle, ezt bajos volna megmondani.

Szentélyeknek, templomoknak és szent könyveknek valóban olyan erejük van, mintha akkumulátorok volnának, de csak a hívő lélek számára, mert a hit az én helyi battériám, amely nélkül a néma pergament nem tudom megszólaltatni. A hit az én ellenáramom, amely influencia révén erőt gerjeszt; a hit az a dörzsölőeszköz, amely az üvegkorongot elektromossá teszi; a hit a felfogókészülék, és jó vezetőknek kell lennie, mert különben felvételről szó sem lehet; a hit a médium lemondása az ellenállásról, hogy a kapcsolódás létrejöhessen.

Ezért néma minden szent könyv a hitetlen számára. Mert a hitetlen meddő, akinek szelleme annyira pasztörizálva van, hogy semmi sem nő benne; a hitetlen a negáció, a mínusz, az imaginárius mennyiség, mindennek a visszája, a szaprofita, amely nem saját magából él, hanem más növekvőnek a gyökerein élőszködik; önálló léte nincs, mert hogy tagadhaszon, más pozitívumra van szüksége, hogy legyen mit tagadnia.

Végül vannak pillanatok, amikor csak egy kis buddhizmus segít az emberen. Hiszen oly ritkán jut hozzá az ember ahhoz, amit kíván; mit ér hát kívánni? Ne kívánj semmit, ne várj semmit se az emberektől, se az élettől, akkor mindig azt fogod majd hinni, hogy többet kaptál, mint amennyit kívánhattál volna; és tudod tapasztalásból, hogy amikor hozzájutottál ahhoz, amit kívántál, nem annyira az okozott örömet, amit kívántál, mint inkább maga a teljesülés.

Néha azt kérdezi bennem valaki: hiszel benne? Ezt a kérdést nyomban elhallgattatom, mert tudom, hogy a hit nem gondolati aktus, hanem csak lelkiállapot; és tudom, hogy ez az állapot javamra válik és nevelő hatással van rám.

Megesik azonban az is velem, hogy fellázadok a képtelen követelések, a nagyon is szigorú intelmek, az embertelen büntetések ellen, és ilyenkor félreteszem egy időre az imakönyveimet; de csakhamar visszatérek hozzájuk, mert figyelmeztet egy kiáltó hang az ősidőből: Jusson eszedbe, hogy rabszolga voltál Egyiptomban, és a te Urad Istened szabadított ki a szolgaságból. És erre elnémul az ellenkezésem, és hálátlan, gyáva ripőknek érzénem magam, ha megmentőmet meg akarnám tagadni az emberek előtt.

IV.

Tavaszdik újra... -ödször. (Az ember nem szívesen ír le számjegyeket, ha túl van bizonyos koron.) De most másképp tavaszodik, mint évekkel ezelőtt. Régebben azzal kezdődött a változás, hogy feltörték az eljegesedett utcát – körülbelül húsvét táján. Láta ilyenkor az ember az egész tél lerakódását minden rétegével együtt. Mintha geológiai képződmény lett volna. Most nem jegesedik el immár az utca; szánkók, csengők, szánhálók alig vannak, s az ember szinte azt képzei, hogy az éghajlat közép-európaivá enyhült, úgy, mint maga a kor. Régebben, amikor a hajózás megszűnt őszkor, és nem voltak még vasutak sem, az ember vesztegzárba került; ellátta magát beszózott élelmiszerral télire, és amikor megjött a tavasz, úgy érezte, hogy minden új, friss életre ébred. Most jégtörők és vasutak kiegyenlítették immár az évszakokat, és az ember egész éven át kap virágot, gyümölcsöt, zöldséget.

Régebben kiemelte az ember a belső ablakokat, és behallotta a szobákba nyomban az utcai lármát, mint ha újra összeköttetésbe lépett volna a külső világgal. A ház belsejében megszűnt a tompa, lágy nyugalom, s az ember új életre ébredt, jórészt azért is, mert beengedte házába a világosságot. Most ott maradnak a helyükön egész éven át a kettős ablakok, de kárpótlásul kinyitja az ember be nem ragasztott ablakait egész télen át is, valahányszor szükségét érzi.

E kiegyenlítődések következtében most egyszerre meglepi az embert a tavasz, és nem jön olyan nekiké-

szülődéssel, mint valaha; éppen ezért nem is fogadjuk különösebb lelkesedéssel.

És ezt a tavaszt úgy fogadtam mint tényt, és nem fűztem hozzá nagy reményeket: Tavasz van; tehát nemsokára ősz lesz megint! Kiültem az erkélyemre, és elnéztem a felhőket. A felhőkön látszik, hogy tavasz van. Nagyobb tömegekben gyülekeznek, sűrűbbek, és élesebb körvonalúak; és amikor egy-egy léken vagy rianáson át kivillan az ég, csaknem feketén kékellő. De a távolban látom egy erdőnek a szegélyét is. Majdnem csupa jegenye és lucfenyő; sötétzöld, tüskés, és az én szememben a svéd természet legjellegzetesebb képe. Feléje mutatok, és így szólok: íme, Svédország. Ez az erdőszegély néha egészen olyan, mintha valami távoli város körvonalait látnám, a rengeteg kéményt, csúcsot, párkányt, tornyocskát, oromzatot. De ma erdőnek látom. Minthogy szél van, bizonyos, hogy azok a sudár fák mozognak, de félmérföldnyi távolságból nem láthatom a mozgásukat. Elővettem hát a messzelátómat, és most láttam, hogy az egész fenyveskontúr úgy hullámszik, mint a távolba vesző tenger. Ennek nagyon megörültem, főképp azért, mert azt hittem, hogy egy kis fölfedezés is van benne. A vágyam odahúz, mert tudom, hogy az erdő mögött ott a tenger; tudom, hogy májfű és berki kökörccsin nő a fák tövében, de nagyobb örööm telik az elképzelésükben, mint ha a valóságban látnám őket, mert régideje kinőttem már abból a természetből, amely az ásványvilágban, növényvilágban és állatvilágban fejeződik ki. Engem az emberi természet és az emberi sors érdekel.

Valaha bele tudtam merülni egy-egy gyümölcsös-kertnek a szemlélésébe; most is szépnek találok, de már nem annyira. Azzal a derengő sejtlemmel próbálom ezt megmagyarázni, hogy vannak ezeknek a tökéletlen másolatoknak tökéletesebb mintaképei. Éppen ezért nem is kíváncszom hát falura, bár kezd már bennem ébredezni az idegenkedés a várostól, de inkább csak azért, mert változásra volna szükségem.

Tovább bolyongok hát az utcáimon; és amikor emberi arcokat látok, emlékek ébrednek, gondolatok támadnak bennem. Ha pedig elballagok a kirakatok előtt, annyi dolgot látok a Föld minden országából,

.U.

amit emberi kéz alkotott vagy nemesített meg, hogy kapcsolatba jutok úgyszólván az egész emberiséggel, és bőségesen válogathatok a benyomásokban, színekben, formákban, önként kínálkozó képzetekben.

Reggelenként, amikor a földszinten takarítják a szobákat, egy-egy ablak nyitva van; elmegyek előttük, de természetesen nem állok meg; ám egy szempillantás alatt végigsiklik a tekintetem egy idegen szobán, és megcsap egy emberi élet történetének a szele. Ma reggel például bepillantottam egy tolóablakon egy régebbi házba, egy cserép aspidistra mellett, amely Japánból való csúf liliumféle, és virágát nem a világosság felé küldi, hanem közvetlenül a gyökeréből rakja le lent a föld színén mint csillagformára vágott hússzeletréket. Tovaröppenve e mellett a virág mellett, az egyik sarokban, ahol négyszögletes fehér cserépkályha állt, egy íróasztalra s ezen hasznos és unalmas felszerelésre siklott a tekintetem. A kályha régebbi időből való volt, s minden egyes cserepének gyászos volt a szegélye, mintha fekete szögekkel lett volna kiverve; nagy, bemélyedt ajtók voltak rajta, s a sarkot, ahol állt, egészen elhomályosították a leírhatatlanul sötét tapéták.

Először a hetvenes évek homályos szobái jutottak eszembe, de egyidejűleg elfogott valami rossz érzés is, kispolgári otthonok cifra nyomorúságának, embereknek az elképzelése, akikre súlyosan ránehezedik az élet gondja s akik kínlódnak és gyötrik egymást. És felmerült az emlékezetemben egy régi otthon, amely sohase jutott volna eszembe, ha ez a tolóablak nincs nyitva. Majd fölbukkant előttem a múltból egy rég elfelejtett sors, amelyet most érdekes új megvilágításban láttam; csak most értettem meg ezeket az embereket, amint rájuk gondoltam, oly hosszú idő múlva; csak most értettem meg a tragédiájukat, amelyet régebben elhárítottam magamtól, mert kínosnak és kicsinyesnek tűnt fel előttem. Mihelyt hazakerültem, kidolgoztam a dráma vázlatát. És ehhez egy tolóablak révén jutottam hozzá!

Ha este megyek el hazulról, mikor már leszállt a sötétség és égnek a lámpák, megszaporodnak az ismerőseim, mert ilyenkor beláthatok a magasabban lévő lakásokba is. Tanulmányozom a bútorokat és

berendezési tárgyakat, megfigyelek családi enteriőröket, jeleneteket az életből. Azok, akik nem eresztették le a függönyöket, azt akarják, hogy lássák őket, ennél fogva semmiféle gyöngéd tapintatossággal nem kell törődnöm. Egyébként pillanatsfelvételekre pályázom, s amit láttam, később kidolgozom.

Egyik este, például, elhaladtam egy szép saroklakás előtt, amelynek nagy ablakai voltak, és azt láttam, hogy... Láttam a 60-as évekből való bútorokat és apróságokat, függönyöket a 70-es évekből, ajtófüggönyöket a 80-as és polcos állványokat a 90-es évekből. Az ablakban alabástromurna állt, amely elefántcsontszínűre sárgult az emberi lehelettől, a sóhajoktól, borgőzöttől, a dohányfüsttől. Félretett, semmire sem használt urna lehetett, amelyet végül arra szánt valaki, hogy összegyűjtse benne a névjegyeket. Hamvveder lett belőle, amelyet ki lehetne vinni a temetőbe, a jó barátok neveivel, akik jöttek és mentek, rokonokéival, akik éltek és meghaltak, jegyesek és fiatal házások, megkereszteltek és eltemetettek neveivel. A falakon sok arckép lógott, a legkülönbözőbb korokból: páncélos hősök, párókás bölcsek, fehér galléros papi személyek. Az egyik sarokban egy pamlag előtt játszóasztal állt; körülötte négy furcsa figura ült, és kártyázott. Nem beszéltek, mert egyiknek sem mozgott az ajka. Három nagyon vén volt közülük, de a negyedik félig fiatal; valószínűleg ő volt a házigazda. De a szoba közepén egy fiatal nő ült, háttal a játszóknak, és valami horgolás fölé hajolt. Minden biztonnyal dolgozott, de a munkája nem érdekelte; mintha csak az időt jelezte volna, szemenként, a másodperceket mérve, a horgolótúval. Majd fölemeli a munkáját, és ránéz, mintha azt akarná leolvasni róla, hány óra van; de a szeme a munkán át a jövőbe nézett – és egyszerre csak kiszökkent a tekintete az ablakon keresztül, egy hamvveder mellett, és találkozott odakünn a sötétben az én tekintetemmel, de anélkül, hogy láthatta volna. Úgy rémlett, hogy ismerem ezt a nőt, aki mintha megszólított volna a szemével, de persze ezt csak képzeltem. És ekkor az egyik múmia az asztalnál mondott valamit. A nő nem fordult hátra, csak a nyakát mozdította válaszul, és mintha megzavarták vagy meglepték

volna a gondolataiban, még jobban ráhajtotta a fejét a munkájára, mint az imént, és megindította újra a másodpercmutatóját. Sohasem láttam még az unalmat, a csömört, az életbe való belefáradást annyira összesűrítve, mint ebben a szobában.

A férfi a játszóasztalnál, akinek az arckifejezése szakadatlanul változott, mintha nyugtalankodott volna valami miatt, mintha várt volna valamit, és a múmiák is érezték ugyanezt a nyugtalanságot. Minduntalan föl-föltekintettek ugyanis a falióra, amelynek a nagymutatója a tizenkettes felé közeledett. Bizonyosan vártak valakit; valakit, aki elkergeti majd az unalmat, megváltoztatja odabent a sorsokat, valami újat hoz majd magával. Talán új kerékvágásba tereli itt az egész életet. Aggódó várakozásukban nem is mertek belemélyedni a kártyázásba, hanem csak ímmel-ámmal játszottak, készen arra, hogy bármikor megzavarhatják őket. Pillanatról pillanatra változott az arckifejezésük; idegesen izegtek-mozogtak. Volt valami erőltettség az egész helyzetben.

Végül elkövetkezett, aminek el kellett következnie. Milyen szerencse! – gondoltam, amikor az ajtófüggöny meglebbent, s belépett egy fehér fejkötős szobalány, és valakit bejelentett. Az élet szikrája kapott bele valamennyi jelenlévőbe, s a fiatal nő félig hátrafordult, miközben felállt. Ugyanekkor ütni kezdett a falióra is, kihallottam az utcára, és láttam, hogy a mutatója tizenkettőre ugrott.

Ebben a pillanatban meglökött valaki, aki mellettem tovasietett. Oly váratlanul ért ez a riasztó ébresztés, hogy valósággal az volt az érzésem, hogy kilöktek az utcára abból a szobából, ahol két hosszú percig bent időzött a lelkem, végigélve ezeknek az embereknek az életéből egy töredéket. Szégyenkezve továbbmentem. Eleinte már-már visszafordultam, hogy lássam a folytatást is, de aztán mégsem fordultam vissza, mert az jutott eszembe, hogy úgyis tudom előre a végét, hiszen én magam is voltam már nemegyszer ugyanilyen helyzetben.

Jön a tavasz, olyanformán, mint régen, de mégsem egészen úgy. Hajdan az első pacsirta jelentette be a mezőn, de most nincsenek már pacsirták a Pacsirta úton, hanem a Komlós kert pinyókéit és a

Madárhegy seregélyeit illeti a döntő szó. De az áprilisi hurcolkodás a régi maradt. Mindig kínosan hatott rám, ha bútorokat és házieszközöket láttam a gyalogjárón. Fedél nélkül maradt emberekről van szó, akik kénytelenek szégyenkezve mutogatni a holmijukat. Éppen ezért a tulajdonos nem is igen szokta őrizni, inkább idegenekre bízta a bútorait, amelyeknek minden fogatkozását leleplezi a nappali világosság. Ez a pamlag, előtte asztallal, odahaza megjárta még gyér világításban, de a napfényben látszanak rajta a pecsétek és a repedések; és hogy a negyedik lába meglazult, otthon nem volt baj, de itt künn kipotytyant a helyéből.

És ha lát az ember egy-egy arcot valamelyik állandó bútorszállító kocsi mögött, ez az arc szomorú, kimerült, kétségbeesett. De hát nincs másképp: föl kell szednünk minduntalan a sátorfánkat és máshol leraknunk; építünk, lebontjuk, amit építettünk, újra építjük, újra lebontjuk. Én, aki sosem tettem mást, mint ezt, most, amikor végül nyugalomban élek, ráeszméltem újra kóbor életem emlékeire, és ezek az emlékek költeménnyé sűrűsödnek össze bennem, amelynek ezt a címet adtam: *Ahasvér*.

V.

Több zökkenő után megjött végül a tavasz, s amikor egy reggel kihajtottak a hársak a fasorban, valóság-gal ünnepi érzés ott sétálni a zöld fényben, amely oly jólesik az ember szemének. A levegő meg se rezzen, és csupa nyájasság; a láb száraz finom homokon jár, és ez a tisztaság érzetét kelti az emberben. Az új fű elrejtja a tavalyi avart, szemetet és hulladékot, egészen úgy, mint ősszel az első hó. A fák váza megtelik, és végül ott áll a magas lomberdős háttér, mint zöld felhőfal az öböl partjai fölött. Míg régebben hajszott a hideg és a szél, most lépegetve ballaghatok, sőt valamelyik padra le is ülhetek. A partot a szilfák alatt padok szegélyezik, s amott ül, íme, a sárga képű ember, ismeretlen ellenségem, és újságot olvas. Ki van gombolva a kabátja. Ma megállapítottam, éppen az újságjáról, hogy nem vagyunk jó barátok. S a szeméből, amikor fölpillantott, mintha azt olvastam volna ki, hogy énrólam olvasott valamit, ami jólesett a lelkének, és azt hiszi, hogy én is bevettem már a mérget, vagy ha még nem, hát akkor be fogom venni. De most az egyszer tévedett, mert ezt a lapot sosem veszem a kezembe.

Az őrnagy lesoványodott, és mintha azt látnám rajta, hogy fél a nyártól. Bizonyára mindegy neki, hogy hová fog utazni, de el kell utaznia a városból, hogy ne maradjon teljesen egyedül és ne érezze proletárnak magát.

Ma reggel egy földnyelven állt, s azt hiszem, a köveken csobogó apró habokat számlálgatta; belecsapott botjával a levegőbe, minden cél nélkül, csak

azért, hogy csináljon valamit. Egyszerre csak trombitajeladás hallatszik az öböl túlsó oldaláról. Az őrnagy összerezzen, és látja, hogy a mezőn egy század lovas bukkan föl egy domb mögül. Először csak a sisakok és a lovak fülei látszanak. Majd rohamba kezdenek, reng a föld belé, s kiabálva, hallóztatva, csörömpölve tovaszáguld az egész rendezett tömeg. Az őrnagy fölelevenedett, és lőcslábáról láttam, hogy valaha lovastiszt volt; talán éppen az ő ezrede volt – de ő már kivált belőle, neki már nem volt köze hozzá. Hja, ez az élet!

Az okkult anyókéim télen-nyáron egyforma, de ez a tél megviselte, és botot nyomott a kezébe. Egyéb-ként havonta csak egyszer mutatkozik, és beletartozik a társaságba, csakúgy, mint a világ királynője a kutyáival.

De most, a nappal és a tavasszal egyetemben, új vándorok tolakodnak be közénk, és érnekem az az érzésem, hogy hívatlan vendégek. Úgy elhatalmasodott rajtam a magántulajdon fogalma, hogy szinte a saját tulajdonomnak tekintem a reggeli sétámat ezen a tájon. Valósággal görbe szemmel nézek rájuk, ha ugyan egyáltalán rájuk nézek, mert befelé tekintő kedélyállapotomban nem akarok kapcsolatba jutni másokkal annak révén, hogy egymásra pillantunk. Ám az emberek megkövetelik az effajta barátkozást, és elítélően emlegetik azt, aki nem néz az ember szemébe. Azt hiszik, joguk van belenézni azokba, akikkel találkoznak; de én sosem tudtam megérteni, mire alapítják ezt a jogukat. Úgy érzem, hogy ez sértés, erőszakoskodás az egyéniséggel szemben, vagy legalább tolakodás, és ifjúkoromban határozott különbséget vettem észre azok között az emberek között, akik rám néztek, és azok között, akik nem néztek rám. Most úgy rémlik, mintha pillantást cserélni az utcán egy ismeretlennel ezt jelentené: legyünk jó barátok, adjon isten! De egyik-másik kihívó ábrázattal semmi esetre sem vagyok hajlandó megkötni ezt a néma baráti szövetséget; semlegességet akarok, vagy szükség esetén ellenségeskedést, mert aki barátom, az mindig befolyással van rám többé-kevésbé, ezt pedig nem akarom.

Ez a sérelem szerencsére csak addig tart, amíg tavasz van, mert nyárára falura utaznak az idegenek, s az utak megint olyan elhagyottak, mint télen át.

Megjött végre az óhajtva várt nyár. Úgy fogadom, mint befejezett ténnyt, és nem törődöm vele, mert benne élek a munkámban, és hol megelőzőm saját magamat, hol meg magam mögé kerülök az emlékeimben. És emlékeimet úgy kezelhetem, mint holmi játékdoboz építőkockáit. Kirakhatok belőlük mindent a világon; és ugyanazt az emléket, amint más-más színű lapjával fordítom fölfelé, felhasználhatom a legkülönbözőbb célokra fantáziám építőmunkájánál; s minthogy a kombinációk száma végtelen, játék közben a végtelenség benyomását érzem.

Falura egyáltalán nem vágyódom; de néha olyan érzés fog el, mintha kötelességmulasztást követnék el azzal, hogy nem sétálok az erdőben, nem fürdöm a tengerben. Ráadásul furamód szégyenkezem is azon, hogy a városban vagyok, mert a nyaralást úgy tekintik, mint annak a társadalmi osztálynak a privilégiumát, amelyhez mások engem is hozzászámítanak – noha én magam a társadalmon kívül állónak tartom magamat. Aztán valami pusztaság és elhagyottság érzése is bánt olykor, mert tudom, hogy valamenyny barátom elutazott a városból. Igaz, hogy akkor sem kerestem fel őket, amikor a városban voltak, de éreztem, hogy itt vannak; elküldhettem hozzájuk a gondolataimat ebbe vagy abba az utcába, de most nyomukat vesztettem.

Íróasztalomnál ülve, a függönyök között kilátok a Keleti-tenger egyik öblére; a túlsó oldalon partot látok gömbölyűre csiszolódott, szürkésfekete szirttekkel, s lent a vízben látom a fehér partvonalat, a szirték fölött pedig a fekete fenyőerdőt. Néha oda vágyódom; de ilyenkor előveszem a messzelátómat, s anélkül, hogy kimozdulnék a helyemből, ott vagyok. Ott bolyongok a parti köveken, ahol fehér sövénykarók, nádszálak és szalmaszálak közt sárga lizinka és piros fáklyavirág nő az égerfák alatt. A hegy egyik hasadékában szakállas és kérges zuzmókra édes gyökerű páfrány tapad, mint a repkény; az erdő szélén néhány borókafenyő portyázik. Belenézek mélyen a fenyvesbe, különösen estefelé, mikor a nap

alacsonyan jár. Világoszöld lugasok vannak benne ilyenkor, lágy májmohaszőnyeggel a könnyű nyárfa- és nyírfacserjésben.

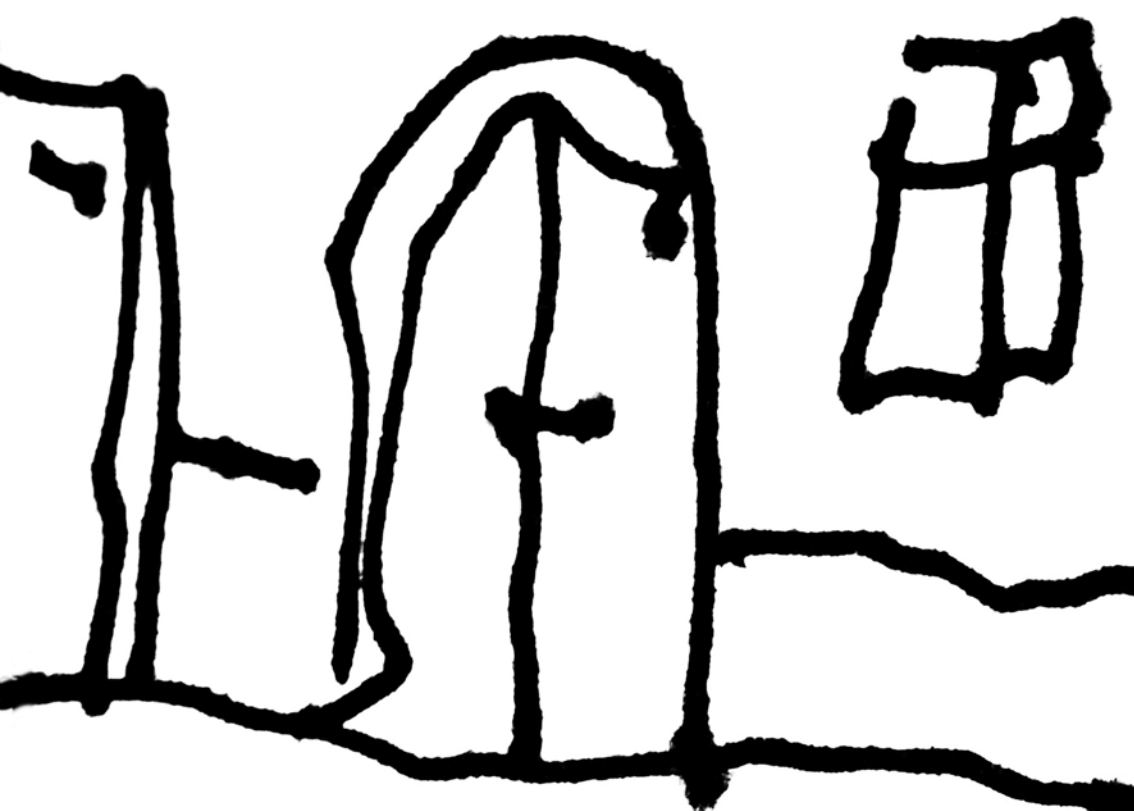
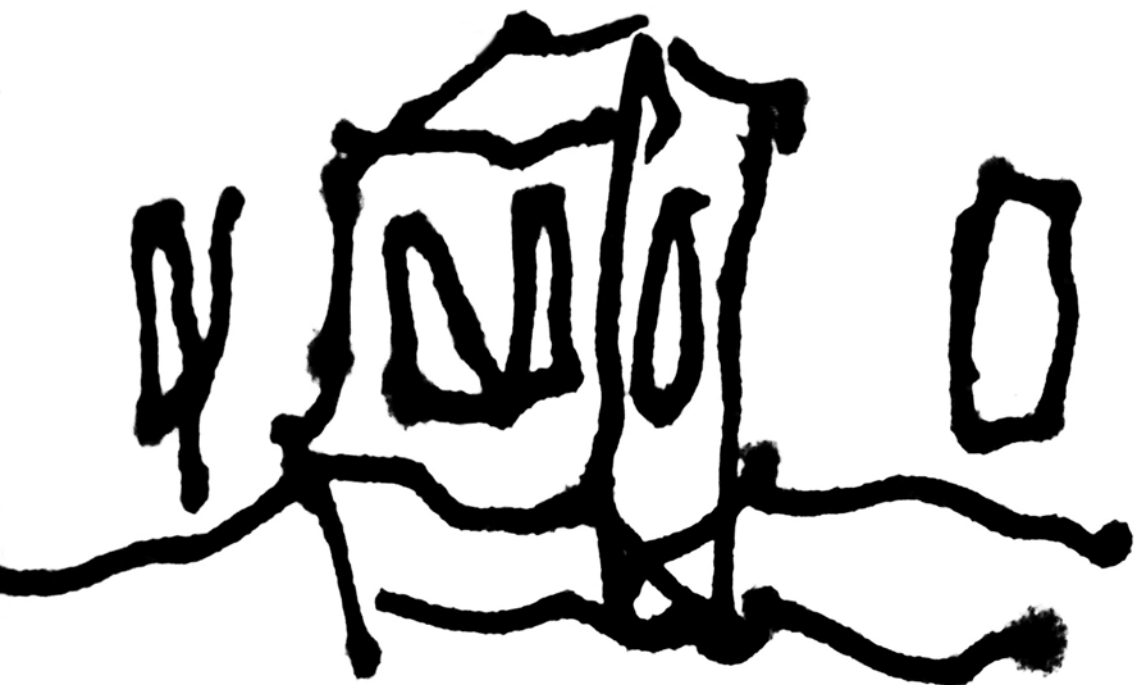
Néha jelentkezik ott künn egy-egy élőlény is, de csak nagy ritkán. Egy varjú lépeget ide-oda, és szedeget valamit, vagy úgy tesz, mintha szedegetne, mert ugyancsak kényeskedik; de látom rajta, hogy azt hiszi, emberi szem nem figyel rá. Ellenben bizonyos, hogy valahol ott a párja, és ezzel kacérkodik.

Egy fehér ladik közeleg csendesen; valaki ott ül benne a kormánynál a fővitorla mögött, de csak a könnyökét és a térdét látom; az elővitorla mögött egy nő ül; a ladik simán siklik tova, s amikor látom körülötte a torlódó vizet, szinte hallom is azt a fájdalomcsillapító zsongást, azt a valamit, amit szakadatlanul maga mögött hagy az ember, s ami szakadatlanul megújul; azt, ami a vitorlázás gyönyörűségének a titka, azon kívül, hogy az ember uralkodik a kormánylapát mellett, miközben a széllel és a hullámokkal viaskodik.

Egy ízben egy egész kis jelenet került bele a meszelátómba. A távoli köves partot (a meszelátóban) még sohasem taposta halandó láb, úgyhogy a part az én tulajdonom volt, az én magányom, az én nyaralóhelyem. Egyik este azonban azt láttam, hogy jobbról egy sajka siklik bele a lencsébe. A csónakban egy tízesztendős kislány ült, világos ruhában, a fején piros teniszkalappal. Majdnem azt mondtam: hát teneked ugyan mi dolgod ott? – de aztán az egész helyzet képtelensége lekötötte a figyelmemet.

A kislány szépen kikötött, felhúzta a partra a lapos csónakot, azután visszament újra a csónakba, és kiemelt belőle valamit, ami az egyik végén csillogott. Kíváncsi lettem, mert nem tudtam megállapítani, mi lehet a kiemelt tárgy. Csavartam egyet a csövemen, és most már láttam, hogy könnyű balta.

Balta egy gyermek kezében? Ezt a két fogalmat nem tudtam rögtön összeegyeztetni, s éppen ezért titokzatosan, sőt csaknem kellemetlenül hatott rám a dolog. A kislány eleinte a part mentén haladt, és keresett valamit, mint ahogy mindenki ezt szokta tenni a tenger partján; azt reméli, hogy talál valami váratlan dolgot, amit a kifürkészhetetlen tenger lökött ki magából.

No, most mindjárt dobálni fog – gondoltam magamban, mert a gyermekek sosem láthatnak követ és vizet anélkül, hogy a követ beledobják a vízbe. Miért? Bizonyosan megvan ennek is a maga titokzatos oka. Jól gondoltam! A kislány követ dobált. Majd felkapaszkodott a sziklára. No, most mindjárt édesgyökeret fog enni, mert városi gyerek, és a városi iskolába járt. (A parasztgyerekek sosem eszik meg az édesgyökeret.) Nem, a kislány elhaladt a páfrány mellett, tehát (?) falusi gyerek volt. Közeledett a borókafenyőkhöz. Egyszerre észbe kaptam. Borókaágakat fog vágni; érthető, hiszen szombat van. Nem; rátámadt ugyan az egyik borókafenyőre, s az egyik ágat félig le is nyisszantotta, de aztán továbbment. Kávébükkönyt fog vágni! Persze, hogy azt! Nem; tovább kapaszkodott, és eljutott az erdő szélére. Ott megállt, és úgy tett, mintha kiszemelné az alacsonyabb ágakat, amelyek sűrűn tele voltak zöld levéllel.

Egyszerre csak hirtelen felkapta a fejét, és nyomon követett a tekintetével valamit a levegőben; bizonyosan valami madár röppent fel előtte, láttam a mozdulataiból, mert éppen olyan apró staccatoszerű rándításokkal feszítette egyre hátrább a nyakát, mint ahogy a barázdabillegető szokott repülni, amelynek a repülése meg-megszakadó zuhanáshoz hasonlít.

Végül kezdi elárulni a szándékát, mert bal kezével megfog egy ágat, és vágja-vágja apróra, apróra! De mért aprít fenyőfaágat? Hiszen ez csak temetéshez való, és a gyermek nincs gyászruhában. Ellenvetés: Hátha nem rokona a halottnak? Ez is igaz!

A rőzse olyan apró, hogy nem jó seprűnek sem, és nem való arra sem, hogy felhintsék az előtornácon; bent a szobában pedig nálunk csak borókarózsét szoktak a padlóra szórni. Talán Dalarnéból való a kislány, ahol fenyőt használnak boróka helyett? Most valami új dolog történik! Háromrőfnyire a kislánytól egy tehén dugja ki a fejét, és bög – látom a nyitott száján és a hátrafeszített nyakán. A kislány abbahagyja a munkáját, és a teste megmerevedik ijedtében. Anynyira megrémült, hogy nem tud menekülni; a tehén közeledik; a gyermek ijedsége áramváltozást okoz az idegekben, és bátorsággá lesz; baltáját fölemelve nekimegy az állatnak, amely némi tétovázás után, bosz-

szankodva tudomásul veszi, hogy barátkozását nem értették meg, és visszahúzódik sötét búvóhelyére.

Egy pillanatig valóban magam is megrémültem, és olyan mozdulatot tettem, mintha meg akarnám védelmezni a gyermeket; de most immár megszűnt a veszély; félretettem a messzelátót, és azon tűnődtem, milyen bajos békében maradni. Ejnye, ejnye! Nyugodt otthonomban üldögélve belerántódom ilyen távoli drámákba! És aztán azon töröm a fejemet, mire kell vajon a fenyőrózse.

Házi szomszédjaim falura utaztak, és én érzem, hogy a lakások üresek; úgy érzem ezt, mintha valamilyen feszültség megszűnt volna. Azok az erőkoordináták, amelyek megvannak minden családban férj, feleség, gyermek és cselédek formájában, az akarataknak ezek az összetevői nincsenek ott immár a szobákban; és a ház, amelyet mindig úgy fogtam fel, mint villanytelepet, amelyből erőt meríték, megszüntette az áramszolgáltatást. Összerogyok, mintha megszakadt volna minden kapcsolatom az emberiséggel; az a sok apró hang, amely a különböző lakásokból kihallatszott, ösztökélő volt, és most híját érzem; még a kutya is, amely éjszakai elmélkedésekre vagy egészséges haragkitörésre szokott felriasztani, ürességet hagyott maga után. Az énekesnő elnémult a szomszédban, és nem hallom többé Beethovent.

A telefon sem zizeg többé a falon, s amikor a lépcsőn járok, visszhangozni hallom lépteimet az üres lakásokban. Vasárnapi csöndesség van egész héten át, s a régi lárma helyett a fülem kezd csengeni. Mintha megszólalnék a saját gondolataim; mintha telepátiás kapcsolatba lépnék összes távol lévő barátaimmal, rokonaimmal és ellenségeimmel. Szabályos hosszú beszélgetésekbe bocsátkozom velük, vagy keresztülragom magamat újra régi vitákon, amelyeket társaságban, kávéházakban folytattam; cáfolom a felfogásukat, védem a saját álláspontomat, beszédebb vagyok, mint amikor mások is hallanak. Gazdagabbnak, könnyebbnek találom így az életet; kevésbé örül meg, kevésbé koptat el, és nem keserít.

Néha annyira fokozódik ez az állapot, hogy vitába szállok az egész nemzettel; érzem, miképp olvasák utolsó könyvemet, amely még kéziratban van;

hallom, miképp vitatkoznak rólam távol-közel; tudom, hogy igazam van, és csak azon csodálkozom, hogy ezt nem látják be. Egy újonnan fölfedezett tényt közlök velük, és ők tagadják, vagy lenézik a forrást, kétségbe vonják a tekintélyt, noha egyébként ők maguk is hivatkozni szoktak rá. Állandóan harcot, támadást, ellenségeskedést érzek, ellenségei vagyunk egymásnak kétségtelenül mindannyian, s csak akkor vagyunk jó barátok, ha arról van szó, hogy együtt kell harcolnunk. Bizonyára ez a világ sora.

De ez a befelé irányuló élet, bármennyire mozgalmas is, néha híját érezteti velem a valóságnak, mert érzéseim, amelyeket nem használok, gyakorlás után sóvárognak. Mindenekelőtt hallani és látni akarok, mert különben elkezdenek érzéseim saját felelősségükre működni, régi megszokásból.

Ki se mondtam még ezúttal a kívánságomat, máris teljesült. A térség az ablakaim előtt kezd megtelni csapatokkal. Először gyalogsággal; ezek olyan emberek, akik fémcsövekben gázfejlesztő anyagokat hordanak, amelyek, ha meggyulladnak, ólomdarabokat löknek ki. Alul kettéhasított csíkoknak látszanak. Majd emberek és négylábú állatok mozgékony kombinációi következnek; ez a lovasság. Amikor egyedül vágatva közeledik egy lovas, a ló éppen olyan mozgást végez, mint a habokon a hánykolódó csónak, az ember pedig a kormány mellett ül, de bal kezébe fogott vitorlafeszítő kötéllel kormányoz. Ha viszont zárt oszlopban nyomul fel a század, akkor olyan, mint egy hatalmas erőparalelogramma, amely több száz lóerővel hat a távolból.

Legnagyobb hatása azonban a tüzérségnek van, főképp mikor versenyt vágat; ilyenkor úgy reng a föld, hogy a függőlámpám is csörömpöl belé; és amikor lekapcsolják és elsütik az ágyúkat, magától megszűnik a fülem csengése. Amíg meg nem szoktam az ágyúzást, erőszakoskodásnak éreztem, de néhány napi lövöldözés után nagyon üdvösnek találtam a durrogást, mert megakadályozta, hogy belesüllyedjek az örök némaságba. És a hadijáték, amelytől kellő távolságra vagyok, úgy tűnik fel előttem, mint valami színjáték, amelyet az én kedvemért adnak elő.

Az esték egyre hosszabbak lesznek, de tudom

tapasztalásból, hogy az ember nem mehet el hazulról, mert az utcák és a parkok tele vannak szomorú emberekkel, akik nem utazhattak el falura. Mihelyt ugyanis a jobbmódúak kiűritették a város legfinomabb helyeit, előbújik a külvárosok szegény népeisége, és elfoglalja a megüresedett helyeket. Olyan a város, mintha lázadás volna benne, s minthogy a szépség együtt jár a gazdagsággal, a látványosság nem gyönyörködtető.

Egyik vasárnap este, amikor egyenrangúnak éreztem magam a rosszabbmódúakkal, elhatároztam, hogy elszabadulok hazulról sétakocsizásra, hogy embereket lássak.

Intettem egy bérkocsinak az Újhíd mellett, és beszálltam. A kocsist józannak láttam, de volt valami az arcában, ami egy kicsit nyugtalanított. A Strand úton lefelé hajtott, és észrevettem, hogy bal felől egész emberáradat hömpölyög tova, mialatt én folyton jobbra néztem, ki a vízre, szigetek és öblök fölött a kéklő hegyek felé.

Egyszerre csak valami történik elől, ami magára vonja a kocsis figyelmét éppúgy, mint az enyémet. Egy nagy kóbor kutya, kócos bundájú, kövér, farkas formájú, amely mintha birkának akarna látszani, alacsony homlokú, gonosz tekintetű és olyan piszkos, hogy a színét sem lehet meghatározni, versenyt fut az elülső kerekekkel, és hébe-korba nekiiramodva megpróbál felugrani a bakra. Egy ízben fel is ugrik, de a kocsis lerúgja.

– Miféle kutya ez? – kérdeztem, elcsodálkozva részint a szörnyeteg ügyességén, részint az egész kaland furcsaságán.

A kocsis felelt valamit, amiből megértettem, hogy nem az ő kutyája; de amikor megcserdítette az ostorát, a kutya támadásba ment át, és mindenáron be akart ugrani hozzám a vágatva haladó kocsiba. Ugyanekkor mozgolódást veszek észre a néparadatban, és amint odafordulok, ember formájú lények felvonulását látom, akik a kocsis és a kutya viaskodását figyelve határozottan a kutya pártján vannak. Mikor szemügyre vettem ezeket a teremtményeket, azt láttam, hogy java részük nyomorék; mankók és botok, görbe lábak és görnyedt hátaik, óriás vállú

törpék és törpe alsó vázú óriások, orratlan arcok és csomósan végződő ujjatlan lábak váltakoztak egymással. Gyűjteménye volt ez mindannak a nyomorúságnak, amely télen át elrejtőzött, és most kibújt a napra, hogy kiránduljon. Láttam már ilyen ember formájú lényeket Ensor* okkult álarcos jelenetein és a színházban Gluck *Orfeuszában*, odalént az alvilágban, és akkor azt hittem, hogy ezek fantazmagóriák vagy túlzások. Nem mondhatnám, hogy most megijesztettek, mert hiszen érthető volt éppen most a megjelenésük, de mégis megrendítő látvány volt, amint ezek a kitagadottak így felvonultak a város legelőkelőbb útvonalán. Éreztem azt is, hogy jogos gyűlöletük rám fröcsköli a mérgét, rám, aki bérkoscsiban ültem, és a kutyájuk az ő felgyülemlett érzelmeiknek adott kifejezést. Én barátjuk voltam, de ők ellenségeim voltak! Milyen különös!

Amint behajtottunk az Állatkertbe, az áradat ellenáradattal találkozott; de a két áradat keresztülhőmpölygött egymáson, anélkül, hogy kíváncsiak lettek volna egymás ruhájára vagy arcára, mert hiszen jól tudták, hogy mind egyformák. Engem azonban mindnyájan megnéztek. Most, amikor két sorfal között kellett tovahaladnom, kénytelen voltam vagy jobbra, vagy balra nézni, és szorongás fogott el, elhagyottnak éreztem magam, és ismerős arc után vágyódtam; azt gondoltam, bizonyosan megnyugtathatna, ha akadna most szem, amely rám ismerne és barátságos pillantást küldene felém, de nem akadt.

Amikor elhaladtunk a Hasselbacken** mellett, gondolatban felszaladtam a lépcsőn, és egy pillantást vettem a kertbe, ahol csaknem bizonyosan ott ül valaki az enyéim közül.

De közeledett a népligeti tisztás, és egyszerre csak az jutott eszembe, hogy itt kell találkoznom az illetővel, éppen itt. Hogy miért, azt nem tudtam volna megmondani; de bizonyára összefüggött a dolog egy sötét tragédiával, még ifjúkorom idejéből, amely tönkretett egy családot, és kiterjesztette hatását a gyermekek sorsára is. Miképp kapcsoltam össze ezt a tragédiát az állatkerti tisztással, nem tudnám hatá-

* Ensor, James belga festő és rézkarcoló, szül. 1860-ban. Víziószerű burleszkképei közül az egyiknek a címe: *Álarcok a Halál előtt*.

** Kerti vendéglő a stockholmi Állatkertben.

rozottan megmondani, de valószínű, hogy egy kintorna volt a kapcsolás közvetítője, a karóra akasztott képpel együtt, amely egy titokzatos gyilkosságot ábrázolt; a meggyilkolt ártatlan volt, de azért a gyanú árnyéka, hogy azt ne mondjam, maga a bűn, ráháramlott.

Mi történik? Íme, az illető férfi, jobban mondva a fia, aki most immár ősz, de nőtlen és tekintélyes ember, szembe jön velem, karján vezetve ősz hajú édesanyját! Harminc esztendeje szenvednek méltatlanul más helyett, s ettől a lelki szenvedéstől olyan sápadt az arcuk, mint a halotté. De miért keveredtek ezek a gazdag és tekintélyes emberek ebbe a környezetbe? Talán annak az egyetemes vonzóerőnek engedelmessékedtek, amely a hasonlókat a hasonlóhoz húzza, vagy talán vigaszt találtak abban, hogy látnak másokat, akik még náluk is többet szenvedtek, és éppannyira érdemtelenül.

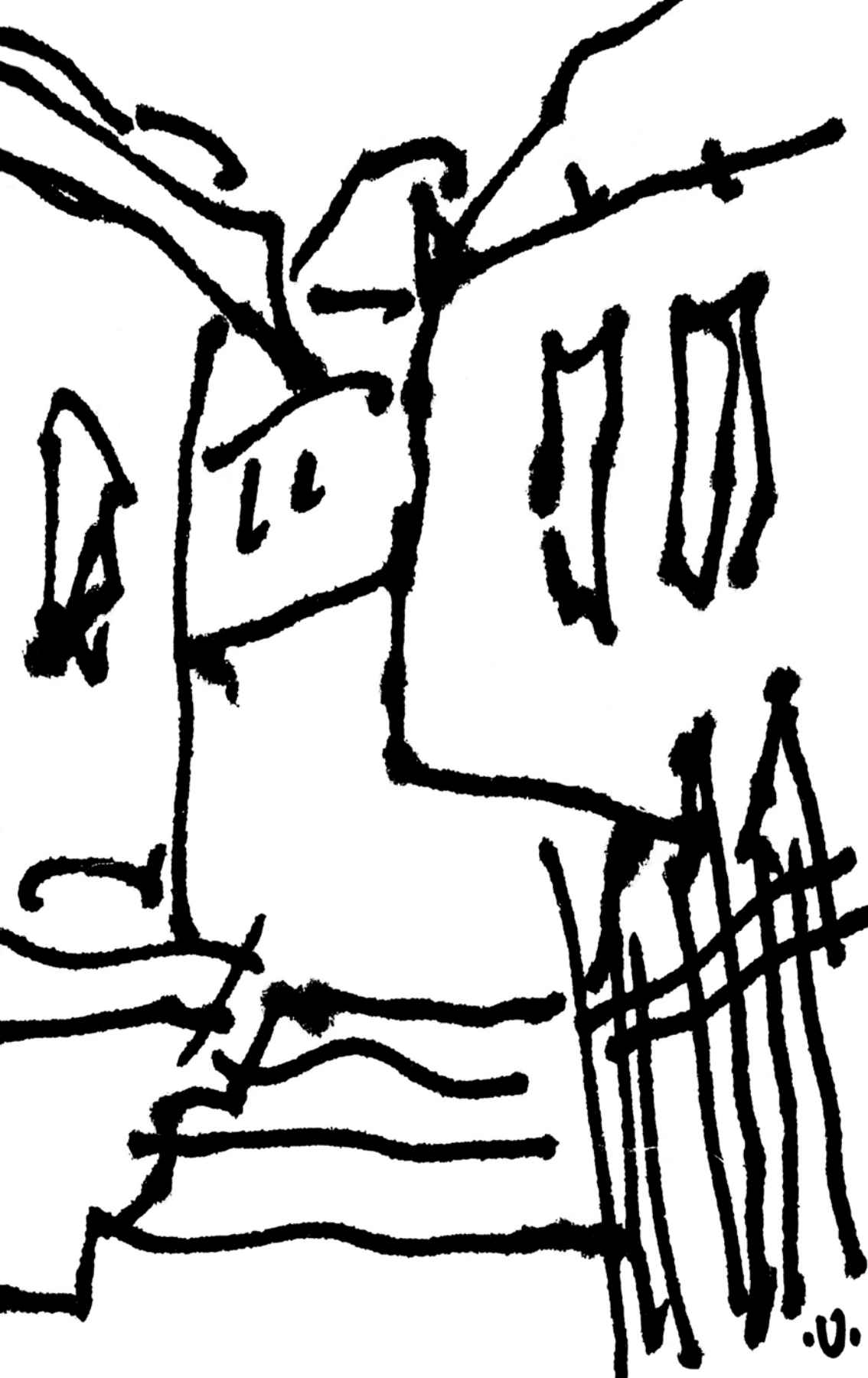
Vártam, hogy találkozom velük. Ennek bizonyára megvan a lélek mélyén elrejtve a maga titkos oka, amely azonban nemkevésbé erős és kötelező.

A tisztáson a nyomorúság új formái tűntek elém. Kerékpározó fiúk, nyolc-tíz éves gyermekek, gonosz képűek; koravén kislányok fejlődésnek indult szépség nyomaival, amelyet a gonoszság elégtelenített. Még ha akadt is egy-egy szép arc, mindig volt rajta valami elrajzolás, hibás arány, túl nagy orr, kilátszó foghús, düledt szem, amely ártott a homlokknak.

Távolabb gyérült a tömeg, és kis csoportok táboroztak a fűben. De itt az ötlött a szemembe, hogy hármasával ültek együtt, két férfi egy-egy nő körül. Első felvonása megannyi pásztorjátéknak, amely a kés tragédiájával fog végződni.

Itt elkezdett beszélni hozzám a kocsis, és különböző históriákat tálalt föl. Nem az bántott, hogy tolokodó volt, hiszen nem tehetett róla, hanem az gyötört, hogy megzavart a gondolataimban; és amikor egynémely mellettünk elkocsizó dámáról kezdett beszélni, s a felvilágosításával oly irányba terelte a gondolataimat, amerre nem kíváncsoztam, úgy éreztem, hogy kínoz szellem, és ráparancsoltam, hogy vigyen haza.

Inkább elszontyolodva, mint sértődötten bekanyarodott egy keresztútra, de ugyanebben a pillanatban

elénk vágott egy másik bérkocsi, amelyben két nagyon is kirívó külsejű, becsípett hölgy ült. A kocsisom megpróbált elénk kerülni, de a nagy tolongásban eredménytelenül. Így aztán a két dáma nyomában kellett kocsiznom; és valahányszor az ő kocsijuk megállt a tömegben, meg kellett állnia az enyémnek is, úgyhogy olyan színe volt a dolognak, mintha üldözném a dámákat. A dámák leírhatatlanul mulattak is ezen, és mulattak rajta a járókelők is.

Így tartott ez a vesszőfutás be egészen a városba, míg végül megálltam a kapum előtt, ahol mintha nehéz álomból ébredtem volna.

Akkor már csak inkább a magány! – gondoltam magamban, és ezen a nyáron nem is mentem el többé este hazulról. Egyedül maradtam hát a magam társaságában, és erre a társaságra vigyáznom kell, mert különben rossz társaságba keveredem.

Otthon tartózkodom tehát, és nyugodt vagyok; azt képzelem, hogy szabadultam az élet viharaiból; valamivel öregebb szeretnék lenni, hogy ne érezzem többé az élet csábításait, és azt hiszem, hogy a legrosszabbon túlestem már.

Egy reggel azonban elém áll kávézás közben a szobalány, és jelenti:

– Itt volt a nagyságos úr fia; de mondtam neki, hogy a nagyságos úr még nem kelt föl.

– Az én fiam?

– Igenis, azt mondta!

– Lehetetlen! De hát – milyen volt?

– Magas fiatalember volt, és... megmondta a nevét, és azt mondta, hogy vissza fog jönni.

– Milyen idős lehetett?

– Tizenhét, tizennyolc esztendő!

Elnémultam rémületemben, és a lány kiment. Nincs még vége tehát. A jól elföldelt múlt feltámadt sírjából, amely már régen begyepesedett. A fiam, aki kilencéves korában megfelelő társaságban Amerikába utazott és akiről azt hittem, hogy odakünn az életben jól elhelyezkedett! Mi történt vajon? Természetesen valami szerencsétlenség, talán nem is egy.

Milyen lesz a viszontlátás? A találkozás rettenő pillanata, amikor hiába keresi az ember a gyermek arcában a jól ismert vonásokat, amelyeket

maga is segített kialakulni a bölcsőtől kezdve a megemberesedésig. Hiszen a gyermeke előtt mindenki csak a szép tulajdonságait iparkodott érvényesíteni, és ily módon saját lényének a legjavát látta visszatükröződni az alakítható gyermeki arcon, amelyet éppen ezért úgy szeretett, mint saját lényének javított kiadását. És most lássam viszont ezt az arcot eléktelenítve, mert a serdülő ifjú csúf látvány a maga aránytalan vonásaival; a gyermek emberfölöttsége visszariasztóan keveredik rajta az ifjú ébredő állati életével, szenvedések és harcok nyomaival, az ismeretlentől való félelemmel, a már megismert dolgokból fakadó bűnbánattal. És az az állandó, rakoncátlan vigyorgás mindenén; a gyűlölet minden iránt, ami fölötte áll és nyomja őt, ennélfogva a gyűlölet az öregebbek, a jobban elhelyezkedettek iránt; a bizalmatlanság az egész étellel szemben, amely csak az imént változtatta át az ártalmatlan gyermeket ragadozó emberré. Hiszen ismertem ezt saját tapasztalatomból, és emlékszem rá, milyen utálatos voltam ifjúkoromban, mikor akaratom ellenére is csak evésen és iváson meg durva élvezeteken járt az eszem.

Fölösleges volt, hogy újra lássam ezt, hiszen előre tudtam, és mégsem tehettem róla, mert ez a természet rendje. És okosabban, mint a szüleim, nem kívántam vissza soha semmit a fiamtól; szabad emberré neveltem őt, és elejétől fogva felvilágosítottam róla, mik a jogai és mik a kötelességei az étellel, saját magával és embertársaival szemben. De tudtam, hogy jogokra fog hivatkozni a végtelenségig, noha velem szemben megszűnt minden joga, mikor tizenöt esztendő lett. És hogy vigyorogni fog, ha a kötelességeiről fogok beszélni, azt is tudtam... saját tapasztalatomból.

Ha csak pénzről volna szó, még megjárna, de neki bizonyosan én magam is kellenék, noha megvetette a társaságomat. Követelni fogja majd az otthonom, pedig nekem nincs otthonom; a barátaimat, pedig nekem nincsenek barátaim; az összeköttetéseimet, mert azt hiszi, hogy vannak összeköttetéseim, és fel fogja használni a nevemet hitelszerzésre.

Tudtam, hogy unalmas fecsegőnek fog tartani, hogy másképp látja a dolgokat, mint én, mert idegen országból jön, ahol más a világfelfogás, más az

érintkezés formája; hogy úgy fog velem bánni, mint kivenült, skartba tett naplopóval, aki nem értek semmihez a világon, mert nem vagyok mérnök és elektrotechnikus.

És vajon az elmúlt évek során miképp fejlődött a jelleme, amelyet csak csírájában ismertem? Bizonyos, hogy a tapasztalat arra tanított, hogy az ember körülbelül változatlanul olyan marad élete fogytáig, amilyenek született. A nagy sereg ember, akit gyermekora óta láttam előretörtetni az életben, általában ugyanaz maradt ötvenéves korára is, aki volt, igen csekély változásokkal. Igaz, hogy sokan elnyomták egy csomó kihívó tulajdonságukat, amely ártalmukra lett volna az emberi közösségben; néhányan pedig felszínes külső máz alá rejtették; de a lényegét tekintve csaknem valamennyi megmaradt annak, aki volt. Voltak kivételek is, akiknek egyik-másik tulajdonsága vagy jellemvonása kifejlődött, némelyeknél fölfelé megannyi erénnyé, másoknál lefelé, megannyi bűnné. Emlékszem például valakire, akinek a szilárdságából makacsság lett, a rendszeretéből pedantéria, a takarékoságából fösvénység, az emberszeretetéből embergyűlölet. De emlékszem olyasvalakire is, akinek a bigottsága úgy maradt meg, mint jámborság, akinek a gyűlölete elnézéssé enyhült, akinek a makacssága szilárdsággá lett.

Ennyi töprengés után elindultam hazulról reggeli sétámra, nem azért, hogy kitérjek a fenyegető kín elől, hanem hogy beletörődjem az elkerülhetetlenbe. Végiggondoltam a találkozás minden elképzelhető eshetőségét. De amikor ahhoz a kérdéshez érkeztem, mi minden történt elválásunk óta mostanig, remegni kezdtem, és már-már menekülni akartam el a városból, el az országból. De a tapasztalás megtanított rá, hogy az ember legérzékenyebb része a háta, míg a mellét védelemre szánt nagy csontvértek oltalmazzák. Ennélfogva elhatároztam, hogy maradok, és bevárom a fenyegető dőfést.

Miután ekképp megkeményítettem érzéseimet, és magamra erőltettem a gyakorlati életbölcsh meglegelősen száraz felfogásmódját, kidolgoztam a programomat. El fogom őt helyezni valami penzionátusba, miután kiöltöztettem; kivallatom, mi akar lenni;

azonnal állást és munkát szerzek neki, de mindenekelőtt úgy fogok vele bánni, mint idegen úriemberrel, akit távol tartok magamtól, mert nem vagyok vele meghitt viszonyban. És hogy tolakodását elhárítsam, egy szóval sem fogom említeni a múltat, nem adok neki tanácsokat, meghagyom a teljes szabadságát, mert hiszen bizonyos, hogy úgysem fogadná meg a tanácsaimat.

Döntöttem tehát! És ettől nem tágítok!

Világosan látva a helyzetet, megindultam nyugodtan hazafelé, de tisztában voltam azzal is, hogy változás következett be az életemben, mégpedig oly erőszakos változás, hogy teljesen megváltozott számomra minden út, a táj és a város is. Amikor a híd közepére jutottam, és végignéztem a fasoron, egy fiatalember alakján akadt meg a szemem – sohase felejttem el ezt a pillanatot. Sovány, nyurga fiatalember volt; bizonytalan léptekkel járt, mint aki vár és keres valakit. Láttam, hogy fürkészve végigmért, és amikor rám ismert, először remegni kezdett, majd csakhamar összeszedte magát, kiegyenesedett, és átvágva a fasoron, egyenesen felém tartott. Védelmi állapotba helyezkedtem, és hallottam már előre, amint könnyed, derűs hangon így fogok szólani hozzá: – Isten hozott, fiam!

Majd, amikor kődobásnyira közeledtünk egymáshoz, észrevettem rajta azt az el-nem helyezkedettséget, azt a züllöttséget, amitől leginkább félttem. A kalapja nem az övé volt; látszott rajta, hogy másnak fejére való; a nadrág lógott rajta, a térdhajlása térden alul volt; züllöttség képe volt az egész alak... belső és külső züllöttségé; a típus: facér pincér. Most tisztán láthattam már az arcát is, amely sovány volt, de visszariasztóan sovány; most látom immár a szemét is, azt a nagy kék szemet, körülötte a kékes fehérével. Ő volt az!

Ez a lezüllött, megnyúlt ifjú valaha angyali gyermek volt, aki úgy tudott mosolyogni, hogy sutba dobtam rögtön az egész majom-teóriát és származástant; valaha olyan ruhába járt, mint egy kis herceg, és a játszótársa egy igazi kis hercegekisasszony volt odalent Németországban...

Az élet egész szörnyű cinizmusa elém tárult; de az önvád minden nyoma nélkül, mert én nem hagytam cserben a fiamat!

Már csak néhány lépésnyire vagyunk egymástól! – kétségem támad: nem ő az! És abban a szempillantásban elhatároztam, hogy elmegyek mellette, és őrá hagyom, hogy jelét adja annak, hogy rám ismert.

Egy! Kettő! Három!

Elment mellettem!

Ő volt-e, nem ő volt-e? – tűnődtem magamban, miközben továbbmentem hazafelé. Meg voltam győződve róla, hogy jelentkezni fog minden bizonnyal.

Mihelyt hazakerültem, beszólítottam rögtön a szobalányt, hogy alaposabban kikérdezzem, de most már azért, hogy megtudjam, ő volt-e az, aki mellett az imént elhaladtam; de lehetetlenség volt megbizonyosodnom a dologról, úgyhogy ebédig feszült várakozásban telt az időm. Néha azt kívántam, bár nyomban betoppanna, hogy vége legyen a dolognak; néha meg úgy éreztem, mintha már túl is estem volna az egész helyzeten.

Megebédeltem; eltelt a délután is; és most új szempontom támadt, amely még jobban elrontotta a dolgot. A fiú azt hitte, hogy nem akarok találkozni vele, és ijedten visszahúzódott; tévelyegve járt ide-oda a városban, az idegen országban, és rossz társaságba keveredett; talán kétségbe is esett. Hol keressem őt? A rendőrségen?

Így kínlódtam, anélkül hogy tudtam volna, miért, mert hiszen nem tőlem függött a fiú sorsa. És úgy éreztem, hogy valami gonosz hatalom sodort bele ebbe a ferde helyzetbe, csak azért, hogy rám hájítsa a felelősséget.

Este lett végül. És egyszerre csak bejött a szobalány egy névjeggyel – az unokaöcsém névjegyével!

Amikor megint egyedül maradtam, némi megkönnyebbülést éreztem, hogy a kiállott veszedelem képzelődéssé foszlott szét, bár ez éppoly hatással volt rám, mintha valamit átéltem volna. De ez a képzelődés oly kényszerűséggel rontott rám, amely ellenállhatatlan volt, s amelynek bizonyosan megvolt a maga alapos oka. Talán – gondoltam – a fiam messze idegenben hasonló képzelődések zsákmánya

volt; talán bajba került, vágyódott utánam, és látott is valamelyik úton, úgy, mint ahogy én láttam őt; talán éppen olyan bizonytalanság marcangolta őt is...

Abbahagytam a további tépelődést, és besoroztam az esetet más élmények közé; de nem úgy fogtam fel, mint a sors ingerkedését, amelyről legjobb megfelekezni, hanem megőriztem mint értékes emléket.

Az este búskomor lett, de nyugodtan telt. Nem dolgoztam, hanem fel s alá járkáltam, közbe-közbe az óra mutatóira tekintve. Végül kilencet ütött; de borzalommal gondoltam a hosszú utolsó órára, amely még hátravolt. Olyan hosszúnak tűnt fel előttem, mint a végtelenség, és nem tudtam semmiképp megrövidíteni. A magányosságot nem én választottam; rám kényszerítette magát, és most immár gyűlöltem, mert kényszernek éreztem; szabadulni akartam, zenét akartam hallani, valamit a nagyoktól, a legnagyobbtól, aki végigszenvedte az egész életet... különösen Beethoven után vágyakoztam, és kezdtem életre ébreszteni fülemben a *Holdfény-szonáta* utolsó tételét, amely a szabadulásért sóvárgó emberiség sóhajtásának legfenségesebb kifejezése volt számomra s amelyet soha semmiféle szavakba foglalt költemény meg nem közelíthetett!

Bealkonyodott; az ablakom nyitva volt; a lámpafényben némán, mozdulatlanul illatoztak a virágok az ebédlőasztalon; csak ők emlékeztettek arra, hogy nyár van.

Egyszerre csak világosan, élesen, mintha a szomszédos szobában harsant volna föl, hallottam a *Holdfény-szonáta* hatalmas allegróját; úgy bontakozott ki előttem, mint valami óriási freskó; nemcsak hallottam, hanem láttam is; de mert nem voltam bizonyos benne, nem képzelődöm-e, az a borzongás fogott el, amely el szokta fogni az embert mindennel szemben, ami megmagyarázhatatlan. A zene ugyanis a szomszédos házban lakó ismeretlen jótévőimtől hallatszott, holott ők falun voltak! De hiszen az is lehet, hogy dolguk volt a városban és hazajöttek! Mindegy: a szomszédban nekem játszott valaki; és én hálával fogadtam a ténytet, mert úgy éreztem, hogy társaságom akadt a magányosságban, és rokon lelkek szövetségétársá vagyok.

Ha megvallom, hogy ugyanazt az allegrót háromszor eljátszották a hosszú óra alatt, akkor még érthetlenebbnek tűnik fel a dolog, de éppen ezért még nagyobb gyönyörűséggel ajándékozott meg; azt pedig, hogy semmi mást nem játszottak, úgy fogtam fel, mint különös kegyet.

Végül tízet ütött az óra, s a könnyörületes, jóságos álom véget vetett életem egy napjának, amelyet sokáig nem fogok elfelejteni.

VI.

A nyár elvergődött augusztus elsejéig; kigyulladnak a lámpások, és én üdvözlöm őket. Ősz van, tehát előbbre jutottunk, és ez a földolog; valamin átestünk, és valami várakozik ránk. A város megváltozik; ismerős arcok tűnedeznek föl, és ez megnyugtatja, támogatja az embert, a biztosság érzetét ébreszti benne. Beszélhetek is, és ez annyira új dolog számomra, hogy a hangom a gyakorlás hiánya következtében mélyebb regiszterű lett, és tompa, fátyolozott, olyan, mintha idegen embernek a hangját hallanám.

A lövöldözés megszűnt a mezőn; a szomszédok hazaérkeznek a faluról; a kutya újra ugat, éjjel-nappal, és a családi estélyek újra megkezdődnek, de most azzal szórakoznak, hogy ledobnak egy darab csontot a szoba padlójára, a kutya, hangosan ugatva, a csont után ugrik, és morog, amikor a család el akarja rabolni tőle a zsákmányt.

A telefon működik, és szól újra a zongora is, úgy, mint azelőtt. Minden a régi, minden újra jelentkezik, csak az őrnagy nem, akinek halotti jelentését éppen ma reggel olvastam. Hiányát érzem, mert hozzátartozott a társaságomhoz, de belenyugszom a sorsába, mert nagyon unatkozott, mióta kiszolgált.

Az ősz tovasiet, és az élet gyorsabb ütemű a friss levegőben, amely megkönnyíti a lélegzést. Esténként megint eljárók hazulról, és beleburkolózom a sötétségbe, amely láthatatlanná tesz. A séta megrövidíti az estét, s mélyebbé és hosszabbá teszi éjjeli alvásomat.

Megszoktam, hogy élményeimet versbe öntsem. Ez a szokásom megnyitja a biztosítószelepet a benyomások föllesgének levezetésére, és kielégíti a be-

.U.

széd szükségletét. Az élmények a magányosságban úgy tűnnek fel, mintha többé-kevésbé szándékosság is volna bennük, és sok mindenről, ami történik, hajlandó vagyok azt hinni, hogy az én kedvemért történt. Így például egyik este szemtanúja voltam a városban egy tűzvésznek, de egyidejűleg hallottam, hogy a farkasok üvöltenek a Sáncon.* A különböző fonalaknak ez a két vége képzeletemben egybekötődött, összefüggésbe került egymással, és a kellő ta-kácsmunka segítségével verssé szövődött.

Társaságom immár a könyvekkel való személyte-len érintkezésre szorítkozik. Balzac, akinek ötven kö-tetét állandóan olvastam az utolsó tíz év alatt, szemé-lyes jó barátommá lett, akire sohasem untam rá. Igaz, hogy sohasem teremtett olyasmit, amit műalkotás-nak lehetne nevezni, különösen manapság, amikor a művészkedést összecserelelik az irodalommal. Balzac-nál minden mesterkéletlen; nem látni soha a kompo-zíciót, és nem vettem észre soha a stílusát sem. Nem játszik a szavakkal, nem pompázik soha fölösleges képekkel, amelyek különben is a költészet tartozékai; de viszont oly biztos a formaérzéke, hogy a tartalmat világosan födi nála mindig a kifejezés. Minden dísz megvet, és közvetlenül hat a közvetlenségével, mint aki társaságban elbeszél valamit, miközben hol egy-szerűen beszámol egy eseményről, hol megszólaltatja a szereplő személyeket is, hol magyarázatokat és megjegyzéseket szúr közbe.

És az ő számára minden történelem: saját korának a történelme; a legkisebb személy is saját korának a megvilágításában mutatkozik; emellett élénk tárja sa-ját kibontakozásának a történetét is, és szemünk lát-tára fejlődik ki a különböző kormányformák alatt. Ez kitágítja a szemhatárt, és háttérrel vetít minden alak mögé. Ha eltűnődöm azon a sok értelmetlenségen, amit Balzacról összeírtak a kortársai, elképedek. Ezt a jószágos, türelmes, hívő embert diákkorom tankönyvei kegyetlen fiziológusnak, materialistának és más effé-lének nevezték. De ennél is nagyobb paradoxon az, hogy a fiziológus Zola a maga nagy tanítóját és mes-terét ünnepelte Balzacban. Ki az, aki ezt megértheti?

* Sánc (svédül: Skansen) a stockholmi Állatkert-szigeten lévő múzeum a szabad ég alatt, amely természethű környezetben mutatja be Svédország népét, szokásait, foglalkozásait, állatait, növényeit. Artur Hazelius alapította 1891-ben.

De ugyanígy van a világ másik irodalmi barátommal, Goethével is, akit az utókor felhasznált minden elképzelhető célra, leginkább a pogányság dőre föllevenítésére. Hiszen Goethe sok állomást megjárt az életútján: Rousseau-n, Kanton, Schelling, Spinozán keresztül jut el saját álláspontjához, amely a felvilágosodás filozófusának álláspontja. Megoldott minden kérdést; minden oly egyszerű, oly világos, hogy a gyermek is felfoghatja. Majd oly időpont következik, amikor a megfoghatatlannak panteista magyarázatai csődöt mondanak. A hetvenesztendős Goethe mindent sajátságosnak, különösnek, érthetetlennek lát. Ekkor jut szerephez életében a miszticizmus, sőt megpróbálkozik Swedenborggal is. De mindhiába; a második rész Faustja meghajol a mindenható előtt, kibékül az étellel, filantróppá (és mocsárlecsapolóvá) lesz, félig szocialistává, és megdicsőül a katolikus egyháznak a végső dolgok tanából kovácsolt teljes fegyverzetében.

Az első rész Faustja, aki úgy került ki az Istennel folytatott viaskodásából, mint diadalmas Saulus, a második részben legyőzött Paulusszá lesz. Ez az én Gothém! De bárha mindenkinek megvan a maga Goethéje, ahogy sem tudom megérteni, hol akadnak rá a pogányra, hacsak nem abban az egynehány pajzán verstörmelékben, ahol a papok felé suhint; vagy talán a *Prometheus*ban, ahol a leláncolt isteni sarj bátran jelentheti a Keresztrefeszítettet is, aki az elcsapott Zeusz tehetetlenségét gúnyolja?

Nem, Goethe egész élete és ezen alapuló költészete az, ami engem megragad. Volt a költőnek ifjúkorában egy idősebb barátja, aki megadta a kulcsot egész írói munkássághoz:

Nyílegyenesen arra törekszel, hogy költői formába öltöztessed a valóságot; a többiek arra igyekeznek, hogy megvalósítsák azt, amit költői ábrándnak szoktunk nevezni, de ennek csupa ostobaság lehet csak az eredménye.

Így meséli el Goethe *Költészet és valóság* című munkájának egyik helyén; egy másik helyén pedig önmaga ezt mondja:

És így indultam meg abban az irányban, ahonnan többé soha életemben nem tudtam letérni, hogy ti. azt, aminek örültem, ami gyötört vagy bármiképp foglalkoztatott, kép-

pé, költeménnyé alakítsam át s ily módon napirendre térjek fölötte, miután egyrészt helyesbítettem fogalmaimat a külső dolgokról, másrészt megnyugtattam saját bensőmet. Erre az adományra senkinek a világon nem volt nagyobb szüksége, mint nekem, akit természetem szakadatlanul egyik szélsőségből a másikba vetett. Ennélfogva mindaz, ami tőlem ismeretessé vált, töredéke csak egy nagy vallo-másnak, amelynek teljes kiegészítésére irányuló merész kísérlet ez a könyvecske.

Goethét olvasni azért élvezet számomra, mert könnyed kézzel nyúl hozzá mindenhez. Mintha nem tudná egészen komolyan venni az életet, talán azért, mert az élet híjával van minden szilárd valóságnak, vagy mert nem érdemli meg, hogy búsuljunk és könnyezzünk miatta. Élvezet továbbá számomra az a rettenthetetlenség, amellyel az isteni hatalmakhoz közeledik, amelyekkel rokonságban lévőknek érzi magát; minden formának és konvenciónak a megvetése; megállapodott nézeteknek a teljes hiánya; folytonos növekedése és megifjodása, amelynek révén mindig ő a legfiatalabb, mindig ő jár legelől, korát megelőzve.

Goethét mindig, még ma is szembe szokták állítani Schillerrel, és kettejükből, éppúgy, mint Rousseauból és Voltaire-ből, vagy-vagyot teremtettek. Én nem fogadom el ezt az alternatívát, hanem helyet találok magamban mind a kettőjük számára, amennyiben kiegészítik egymást; szóval nem is tudom kifejezni a különbséget közöttük, még formailag sem, mert Schillernek nagyobb a formaérzéke, különösen a drámában, és éppoly magasan szárnyal, mint Goethe. Fejlődésük együttes munkálkodás, és kölcsönösen hatással voltak egymásra. Ezért van hely Weimarban ugyanazon talpuzaton mindkettejük számára, és ha ők kezet nyújtanak egymásnak, énnekem nem lehet okom elválasztani őket.

Tél van megint; szürke az ég, és a világosság alulról jön, a föld fehér hótakarójából. A magányosság illik a természet tetszhalálához, de néha mégis nagyon rám nehezedik. Emberek után vágyódom, de magányosságomban oly érzékeny lettem, mintha a lelkem le volna nyúzva, az pedig, hogy magam irányíthatom a gondolataimat és érzéseimet, annyira elkényeztetett, hogy alig bírom ki az érintkezést

másokkal; ha meg idegen közeledik hozzám, szinte fulladozom, úgy hat rám a szellemi atmoszférájával, amely úgyszólván betolakodik az enyémbe.

Egy este, amikor éppen társaság után kíváncsítottam és hajlandó voltam bárkit fogadni, még a legelenszenvesebb teremtet is, belép a cselédlány egy névjegyvel. Megörültem, mikor megpillantottam a névjegyét; de amikor elolvastam, elkomorodtam, mert a név idegen volt.

Mindegy – gondoltam –, emberi lény ez is! Jöjjön hát be!

Kisvártatva belépett egy fiatalember, aki nagyon sápadt és annyira bizonytalan külsejű volt, hogy nem tudtam megállapítani, miféle társadalmi osztályhoz tartozik, annál kevésbé, mert a ruhája nem simult a teste körvonalaihoz. De nagyon határozott és öntudatos egyéniség volt, aki azonban egyelőre védekező helyzetben maradt, és várakozott. Egypár udvarias frázis után, amely úgy hatott rám, mint a hideg zuhany, rátért egyenesen a dologra, és arra kért, hogy segítsen ki. Azt feleltem, hogy nem szívesen segítek vadidegeneken, mert gyakran csalódtam már. Alig mondtam ezt, észrevettem, hogy a homlokán a bal szeme fölött forradás van, amely e pillanatban részvörösre duzzadt. Elment a kedvem az egész embertől, de a következő pillanatban megszántam mély kétségbeesését, s minthogy én is hasonló helyzetben voltam, magam előtt a téli éjszakával, megmásítottam elhatározásomat. Hogy ne nyújtsam tovább a szenvedését, átadtam neki a kívánt összeget, és felszólítottam, hogy üljön le.

Amikor zsebre dugta a pénzt, inkább csodálkozás, mint hála tükröződött az arcán, és láttam rajta, hogy legszívesebben el is menne már, miután a dolgát elintézte. Hogy elkezdjem valamivel a beszélgetést, megkérdeztem tőle, honnan jön. Elképedve nézett rám, és dadogva így szólt:

– Azt hittem, ismeri a nevemet.

Ezt némi büszkeséggel mondta, ami szöveget ütött a fejembe, de amikor megvallottam neki, hogy nem ismerem a nevét, nyugodtan, komolyan így szólt:

– A börtönből jövök.

– A börtönből?

(Most már érdekelt az ember, mert éppen egy gosztevő históriája foglalkoztatott.)

– Igen; megtartottam húsz koronát, amely nem volt az enyém. A főnököm megbocsátott, és minden rendben volt. De aztán kaptam magam, és egy másik újságban – mert újságíró vagyok – írtam a szabadhívők ellen; erre aztán kikaparták újra a dolgot, és rám húzták a vizes lepedőt.

Az eset kényes volt; az volt az érzésem, hogy nyilatkoznom kellene a dologról, de mert ezt nem akartam, kivédtem a támadást, és mellékvágányra tértem.

– Ejnye, hát még a mi felvilágosult korunkban sem kaphat munkát az, akit megbűn...

Az utolsó szót belém fojtotta a fiatalember eltorzuló arca.

Hogy jóvátegyem a dolgot, azt ajánlottam neki, hogy írjon egy nagyon népszerű újságba, amelynek a szerkesztője – tudomásom szerint – fölötte áll annak a kegyetlen előítéletnek, hogy aki megbűnhődött, még az sem békülhet ki a társadalommal. Mikor az újság nevét hallotta, megvetően felhorkant, és így szólt:

– Ez ellen az újság ellen harcolok.

Ezt nagyon furcsának találtam, mert azt hittem, hogy mostani helyzetében mindenképp meg fogja ragadni az egyetlen támaszt, amely rehabilitálhatja. Minthogy azonban az eset zavaros volt, és én nem szívesen vesztegetem az időmet magyarázkodásokra, megint mellékvágányra tértem, mert az a nagyon is emberi kívánság izgatott, hogy valami ellenszolgáltatást csiholjak ki az emberemből. De most könnyed, elfogulatlan társalgó hangon tettem föl a kérdésemet.

– Mondja csak, igazán rossz dolog a börtön? Voltaképp mi is a büntetés?

Úgy nézett rám, mintha tolakodásnak tartaná ezt a témát és mintha megsértettem volna ezzel a kérdéssel.

Hogy segítek rajta, meg sem vártam a feleletét, hanem tovább beszéltem:

– Bizonyára a magányosság.

(Most saját magamba szúrtam bele, de ez gyakran megesik az emberrel, ha beszélni kénytelen.)

Nagy nehezen elkapta a feléje dobott labdát, és visszahajította.

– Én bizony nem vagyok hozzászokva a magányossághoz, és ezt mindig úgy tekintettem, mint rossz embereknek a büntetését.

(No lám! Megkaptam a jutalmamat azért, mert kezet nyújtottam neki; és úgy éreztem magam, mint-ha kutyát simogattam volna, és a kutya megharapta volna kezemet. De ez az ember valószínűleg nem is tudta, hogy megharapott.)

Szünet támadt, és láttam rajta, hogy szíven találta saját magát, és most haragszik, mert nem énrám gondolt, amikor kimondta az ítéletet arról, akit magányosságra kárhoztattak.

Zátonyra jutottunk, és el kellett újra szabadulnunk. Minthogy voltaképp az én helyzetem volt az irigylésre méltó, elhatároztam, hogy megváltom őt lenyűgözöttségéből, és leereszkedem hozzá, hogy azzal az érzéssel távozzék, hogy mást is kapott tőlem, nem csak pénzt. De nem értettem meg ezt az embert; gyanakodtam is rá, hogy ártatlannak és vértanúnak tartja magát, aki a szerkesztő gonoszságának az áldozata. Láttam rajta, hogy megbocsátott saját magának, és napirendre tért a dolog fölött már az első leszámolás alkalmával, úgyhogy véleménye szerint a bűnt a másik követte el, amikor följelentette.

De a fiatalember is megszimatozhatta, hogy tőlem egyáltalán nem számíthat helyeslésre; és egész együttlétünk kezdett súlyos csalódássá kialakulni.

Ő másnak képzelte engemet; talán azt is észrevette már, hogy nem jól fogott hozzá a dolgához, de most már hiába akart volna változtatni rajta.

Új ösvényre tértem hát, és úgy beszéltem – legalábbis azt hittem, hogy úgy beszélek –, mint bölcs és felvilágosodott férfihoz illik, éreztetve vele, hogy észrevettem csüggedését és félelmét az emberektől.

– Ne veszítse el a bátorságát e miatt ... – (a szót elkerültem). – Napjainkban eljutottunk már annyira, hogy a levezeklett bűnt – (erre a szóra megint helytelenítően elvgyorodott) – teljes engesztelődésnek és meg sem történtnek tekintjük. Nemrég

együtt ültem barátaimmal a Rydberg szállóban, s velünk volt egy régebbi pajtásunk is, aki két évet ült Longholmenban.* – (Szándékosan használtam minden szót.) – Pedig nagy hamisításokat követett el.

Itt szünetet tartottam, hogy megfigyeljem, mi-képp tükröződik arcán az a megkönnyebbülés, amelyet szavaimnak ki kellett volna a lelkéből váltania; de csak azt láttam rajta, hogy sértve érzi magát, és haragszik azért, mert együtt mertem említeni őt, az ártatlant és kárvallottat, egy fegyencsel. De némi kíváncsiság is kicsillant a tekintetéből, s amikor hirtelen elhallgatásommal arra kényszerítettem őt, hogy beszéljen, mindössze ezt kérdezte:

– Ki volt ez az ember?

– Helytelenül járnék el, ha megmondanám, miután nem találta ki. Különben leírta és ki is nyomatta gondolatait a börtönről, anélkül, hogy védeni igyekezett volna a saját menthetetlen cselekedetét, és éppen ezért vissza is szerezte nemcsak az állását, hanem a barátait is.

Ez a megjegyzésem valószínűleg úgy hatott az emberemre, mintha mellbe vágtam volna, pedig én bátorító vállveregetésnek szántam. A fiatalember ugyanis felállt, és felálltam vele együtt én is, mert hozzátennivalóm nem volt a szavaimhoz. Úriemberhez illően búcsúzott; de mikor megláttam a hátát, s megfigyeltem, hogy lógatja a vállát és hogy húzza maga után a lábait, csaknem megijedtem tőle, mert megállapítottam, hogy azok közül az emberek közül való, akik – hogy úgy mondjam – két felemás darab-ból vannak összetákolva.

Mihelyt eltávozott, arra gondoltam: hátha hazugság volt minden szava?

És amikor rápillantottam a névjegyére, amelyre ráírta a címét, eszembe villant, hogy a minap láttam ezt a kézírást egy névtelen levélben. Kihúztam azt a fiókot, amelyben a leveleket őriztem, és keresni kezdtem. Ilyesmit sosem szabad csinálni, mert miközben a fiatalember levelét kerestem, elvonult előttem az összes többi hozzám intézett levél; és annyi túsúrást éreztem, ahány levélíró szerepelt a fiókomban.

* Fegyház Stockholm mellett.

Miután háromszor végigkutattam a fiókot, mert tudtam, hogy a fiatalember kezeírásának benne kell lennie, abbahagytam a keresést, s határozottan ez volt a benyomásom: Nem szabad a sorsát fürkészened! De adnod kell, minden további nélkül. Hogy miért, azt te magad tudod a legjobban!

A szobám nem a régi szoba volt többé; az idegenrel együtt valami nyomasztó jutott be a szobámba, és nekem el kellett mennem hazulról. Minden bizonnal volt valami erő ebben a szellemben, mert a széket, amelyen ült volt, félre kellett tennem az útból, hogy ne lássam őt rajta ülni még a távozása után is.

Majd elmentem hazulról, miután kinyitottam az ablakot. Nem azért, hogy valami materiális szagtól szabaduljak, hanem hogy kiszellőztessek egy nyomást.

Vannak régi, hangulat nélküli utcák, és vannak utcák, tele hangulattal, noha újak. A Lovag utca legújabb része csupa romantika, sőt csupa misztikum. Emberi lénynek nyoma sincs benne; a falakat nem szaggatják meg üzletek, előkelő, zárkózott, elhagyott az egész utcarész, bár a nagy házak megannyi emberi sorsot zárnak magukba. Aztán a harmincéves háború verekedőiről elnevezett keresztutcák nevei csak fokozzák az erős történeti hatást, amelyben kényelmesen keveredik a múlt a jelennel. Ha befordul az ember a Banér utca sarkán, nyugat felé magaslatot pillant meg a Gróf Magni utcában, amely jobb felé húzódik, és az egész perspektívát titokzatos, sejtelmes árnyékkal zárja le.

Ha visszafelé jövünk nyugatról, a régi Lovag utcán, és végignézünk lefelé a Gróf Magni utcán, nagyon éles a kanyarodás, és a várszerű, sötét tónusú, díszkapus és tornyos házak nagyobb ívű sorsokról beszélnek. Mágnások és államférfiak laknak ott, akiknek befolyását nemzetek és dinasztiák érzik. De valamivel följebb, a Gróf Magni utca fölött, van egy ott felejtett régi ház a múlt század elejéről. Ez előtt a ház előtt szeretek elsétálni, mert benne laktam viharos ifjúságomban. Ebben a házban kovácsoltam a haditerveket, amelyeket később sikerrel végrehajtottam; itt írtam első jelentős költői munkámat. Az emlék nem ragyogó, mert nélkülözés, megaláztatás, feslettség és civódás szennye tapad hozzá.

Ma este elfogott a vágy, hogy viszontlássam ezt a házat, anélkül hogy tudtam volna, miért. És amikor ráakadtam szegényre, úgy állt ott a helyén, mint valaha; csak valamivel szemrevalóbb volt frissen mázolt ablakíveivel. Megismertem az alagúthoz hasonló, hosszú, szűk kapualjat, két csurgójával; magát a kaput a vasrúddal, amely a kapu egyik felét támogatta; a kopogtatót; az apró cégtáblácskákat vasalásról, kesztyűtisztításról, cipőtűzésről...

Amint ott álldogáltam, elmerülve gondolataimban, gyors léptekkel közeledett felém egy úr a hátam mögött; nyakamra tette a kezét, ahogy csak ősrégi ismerősöm merhette, és így szólt: – Nincs kedved meglátogatni saját magadat?

Fiatal ember volt, zeneszerző, akivel együtt dolgoztam valamin s akit éppen ezért nagyon jól ismertem.

Egy szót sem szólva követtem őt be a házba, föl a falépcsőn, és íme, a második emeleten az én ajtóim előtt álltunk meg.

Amikor beléptünk, és barátom világosságot gyűjtött, harminc esztendővel visszasüllyedtem a múltba, és viszontláttam csakugyan a hajdani legényszóbát. A kárpit ugyanaz volt a falakon, de a bútorok újak voltak.

És mikor leültünk, énnekem úgy rémlett, hogy a barátom van látogatóban énnálam, nem pedig én. Nyomban a zenére tereltem a szót. Ez az ember ugyanis, úgy, mint a legtöbb muzsikos, annyira benne élt a zenéjében, hogy alig tudott róla; ha kiejtett az ember előtte efféle szavakat: országgyűlés, kormány, búr háború, sztrájkok, szavazati jog; ez az ember hallgatott, anélkül azonban, hogy tudatlansága zavarta vagy maga a téma gyötörte volna, mert mindez az ő számára nem volt a világon. És amikor zenéről beszélt, akkor is csak általánosságban nyilatkozott, soha határozott véleményt nem mondott semmiről. Minden hangokká, mértékké és ritmussá vált benne, s a szót csak azért használta, hogy a mindennapi élet legszükségesebb dolgait kifejezze.

Tudtam ezt. Ennélfogva rá kellett csak mutatnom a nyitott zongorára, s barátom rögtön leült, és játszott. S amikor kezdte hangokkal betölteni a csúf kis

szobát, egyszerre úgy éreztem, mintha elvarázsoltak volna: mostani énem megszűnt, és felbukkant helyette újra az, aki a hetvenes években voltam.

Ott láttam magam feküdni egy kihúzható pamlagon, amely azon a helyen állt, ahol most ültem, egy becsukott ajtó előtt. És egyszer éjszaka arra ébredtem, hogy a szomszédom, aki az ajtón túl feküdt, nyugtalanul hánykolódott a maga pamlagán, s hol sóhajtozott, hol meg nyögött. Minthogy fiatal voltam, bátor és önző, nem törődtem mással, csak azzal, hogy megint elaludjam. Még csak éjfél volt, s azt hittem, hogy a szomszédom berúgva vetődött haza. Egy óra tájban arra riadtam fel, hogy valaki segítségért kiáltott. Azt hittem, hogy én magam kiáltottam, mert rosszat álmodtam. A szomszédomnál csend volt, halálos csend volt, halálos csend, de valami kellemetlen hatás szűrődött be a szobájából; hideg légáramlat, rám irányuló figyelem, mintha valaki hallgatózna vagy a kulcslyukon át lesné, hogy mit csinálók.

Nem tudtam újra elaludni, hanem viaskodtam valami kellemetlen kísértetiességgel. Néha azt kívántam, bár hallanék valami hangot a túlsó szobából; de noha csak egy lábnyira voltunk egymástól, semmit sem hallottam, még lélegzést vagy a takaró zizzenését sem.

Végül reggel lett; fölkeltem, és elmentem hazulról. Mikor újra hazakerültem, értesültem róla, hogy a szomszédom, aki kövező volt, a múlt éjjel meghalt. Tehát egy halott mellett feküdtem.

(A zene egyre szólt, mialatt végigéltem újra ezt az egész jelenetet, és zavartalanul tovább folytattam az emlékezést.)

Másnap hallottam a készülődést az öltöztetéshez és a temetéshez; a koporsó zörgését a lépcsőn, a lemosást, a vénasszonyok halk fecsegését.

Amíg a nap fenn járt az égen, érdekesnek találtam a dolgot, és tréfálkozni is tudtam róla a vendégeimmel. De amikor besötétedett és egyedül maradtam, érezni kezdtem újra azt a megmagyarázhatatlan hidegséget, amely a holttestből áradt a szobámba, azt a hidegséget, amely nem hőmérséklet-süllyedésnek vagy meleghiánynak a következménye, hanem olyan fagyos hidegség, amelyet a hőmérő nem jelez.

El kellett mennem hazulról, és el is mentem a kávéházba. Ott mulattak rajtam, hogy félek a sötétben, úgyhogy végül is megváltoztattam azt az elhatározásomat, hogy máshol fogok aludni, és hazamentem, egy kicsit kapatosan.

Borzongtam, amikor készültem lefeküdni a halott mellé, de azért mégiscsak bebújtam a takaróm alá. Nem tudom, de a halott testben mintha lett volna még életerő, amelynek révén kapcsolatba került velem. Az ajtón keresztül sárgarészszag sugárzott egyenesen az orromba, és elűzte az álmomat. Eleinte a halál némasága uralkodott az egész házban, s úgy látszott, hogy a kövezőnek holtában nagyobb hatalma van az élők fölött, mint életében volt. A vékony padlókon és falakon át végül álmatlan emberek sutogását és mormolását hallottam éjfél utánig. Majd a ház szokása ellenére minden elcsöndesedett. Még a rendőr lépteit sem hallottam, aki erre szokott kerülni rendes éjjeli körútján.

Ütöttek az órák: egy, kettő. Egyszerre csak felugrom az ágyból, mert lármát hallottam a halott szobájából. Három kopogást! Hármat! Rögtön arra gondoltam, hogy a szomszédom tetszhalott volt, s minthogy nem akartam semmiféle kísértethistóriába belekeveredni, felkaptam egy marék ruhát, s egy emelettel lejjebb rohantam egy ismerősömhöz, aki ott lakott. Tréfálkozva fogadott, ahogy megérdemeltem, és megengedte, hogy ott fekhessem reggelig a pamlagán.

Akkor gondolkoztam el először a halál mindennapi tüneményén, amely minden egyszerűsége mellett titokzatosan hat a legkönnyelműbb halandóra is.

(Barátom a zongora mellett, aki – valószínűleg gondolataimnak a hatása alatt – sötét hangok birodalmában tartózkodott, hirtelen átmenettel a csupa fény országába csapott át.)

A hangtömegek valósággal kifelé szorítottak a szűk szobából, úgyhogy szinte szerettem volna kiugrani a kettős ablakon. Elfordítottam hát a fejem, és szabadjára eresztettem a tekintetemet. Minthogy redőny nem volt az ablakokon, pillantásom kisuhant a szobából át az utcán, s be a szemközt lévő ház egyik lakásába, amely valamivel alacsonyabban feküdt s amelyben éppen vacsorázott egy kis család.

Egy fiatal lány – barna, hajlékony, egyszerű – sürgött-forgott egy ebédlőasztal körül, amely mellett egy négyesztendős fiúcska ült. Az asztalon vázában krizantém, két nagy fehér szál és egy piros-sárga. Előrenyújtottam a fejem, és láttam, hogy az asztal terítve van, és a fiúcska enni készül. A fiatal nő szalvétát kötött a fiúcska álla alá, s eközben oly mélyen le kellett hajtania fejét, hogy a nyakszirtje csupaszon maradt, úgyhogy látszott finom, vékony virágkoscsány nyaka és bájos kis fejecskéje, amelyet dús haj borított, ráhajlott, mint a bimbó, oltalmazón a gyermekre. A fiúcska pedig ugyanekkor először kecsesen hátraszegte a fejét, hogy helyet csináljon a szalvétának, azután előrehajolt, leszorítva állával a kemény vásznat, s eközben kinyitotta a száját, úgyhogy kicsillantak belőle fehér tejfogai.

Ez a nő nem lehetett a fiúcska anyja, mert ennél sokkal fiatalabb volt, és nénje sem lehetett, mert ennél meg sokkal idősebb, de valamiképp minden bizomnyal rokona volt a kicsikének.

A szoba egyszerű, de csinos volt; a falakon és a cserépkályhán sok arckép, amelyekből rokoni szeretet áradt, és a bútorokat horgolások borították.

Most leült a fiatal lány is az asztalhoz, de szerencsére nem azért, hogy egyék, mert ez csúf látvány – hacsak az, aki látja, maga is nem eszik. Leült, hogy szórakoztassa a gyermeket és kedvet csináljon neki az evéshez. A kicsike rosszkedvű volt, de a nagynénje (máris ennek tekintettem) csakhamar megnevettette. Titokzatosan hatott rám, hogy csak láttam a fiatal lány énekét, anélkül hogy hallottam volna, miközben a barátom játszott hozzá, de azt gondoltam, hogy kíséri a lányt, vagy legalábbis úgy illenék, hogy kísérje. Ott voltam egyidejűleg mind a két szobában, de inkább az utca túlsó felén, s úgyszólván híd voltam kettejük között. A három szál krizantém mintha szintén részt vett volna a játékban, és egy pillanatig éreztem, hogy a virágok egészséges, sebhégesztő kámforillata összevegyül a lány hajának ártatlan íriszillatával, és a hajfelhő árnyékba borította az asztalt az enivalóval, amely eltűnt, úgyhogy a gyermek mintha csak azért nyitotta volna ki a száját, hogy jó illatokat szívjon be, és rámosolygott a sze-

mével szép asztaltársára. A fehér tejes pohár a fehér abroszon, a fehér porcelán és a fehér krizantémok, a fehér cserépkályha és a két fehér arc – minden fehér volt a szobában, és a fiatal lány anyáskodása a kicsikével, aki nem az ő szülöttje volt, oly fehérnek tűnt fel most, amikor a szalvétát leoldozta, a kicsike száját megtörölte és megcsókolta.

Ebben a pillanatban a barátom az utca felé fordult, és most hallottam, hogy a fiatal lánynak játszott; megértettem, hogy látta őt... és tudta az egész idő alatt, hogy ott volt.

Fölöslegesnek éreztem magam; az volt az érzésem, hogy zavarom őket, indulni készültem hát. De a barátom tartóztatott, és azzal a megállapodással fejeztük be az estét, hogy újra együtt fogunk dolgozni valamin.

VII.

Meglátogattam újra zenész barátomat, egyrészt azért, mert a szobájában rátaláltam újra az ifjúságomra, másrészt azért, mert együtt dolgoztunk újra valamin. A muzsikáját is élveztem, de ezt nem tartottam a művészete megrablásának, mert hiszen nem nekem játszott, hanem a fiatal lánynak.

Sok-sok este végignéztem a fiatal lány szobájában csaknem ugyanazt a jelenetet. Minden körülbelül ugyanaz volt: a gyermek, a szalvéta, a tejes pohár; csak a virágok cserélődtek ki a vázában, de ezek is megmaradtak mindig krizantémnak, mindössze annyi volt a változás, hogy a harmadik más-más színű volt, de az alapszínt mindig a két fehér szál adta meg. Megállapítottam, hogy a fiatal lányból áradó báj titka inkább a mozdulatokban rejlett, mint a formában: és ritmikus mozdulatai mintha hozzáillettek volna a muzsikához, sőt mintha barátom a lány taktusára, a lány tánclépéseire, ringó járására, karjainak lebegésére, nyakának bólogatására komponált volna.

Nem beszéltünk soha a lányról, úgy tettünk, mintha nem látnánk őt, de azért az ő életét éltük, és egyszer csak azt vettem észre, hogy a lány beleszövéődött a költeményemet kísérő zenébe is, ami nem lett volna baj, ha illett volna súlyos gondolataimhoz. De nem illett hozzájuk, mert az ő lelke háromnegyedes taktusban mozgott, úgyhogy mindig keringő lett belőle. Nem akartam szólni, mert tudtam, hogy az első kimondott szó megtörné a varázst, és muzsikusként barátom kettőnk közül nem engemet választana.

Ez a tél meglehetősen kellemesen telt, mert nem voltam immár egyedül, és tévelygéseimnek célja is akadt; aztán meg azt képzeltem, hogy félig-meddig családi életet is élek, mert a távolból érdeklődtem egy nő és egy gyermek iránt.

Korán megjött a tavasz, már márciusban. Egy este az íróasztalomnál ültem és írtam, amikor a szobalány bejelentette és be is vezette muzsikus barátomat.

A lámpa fényében láttam, hogy a szelíd kis emberke kópésan mosolyogva közeledik, és valamit tart a kezében, amit át akar nyújtani nekem.

Egy kártya volt, amelyen két nevet olvastam, egy férfinak és egy nőnek a nevét. Eljegyezte a fiatal lányt. Minthogy most immár fölösleges lett volna sokat beszélnünk, válasz helyett csak mosolyogtam, s mindössze ennyit kérdeztem: – Krizantém? – Ő pedig rábólintott.

Egészen természetesnek tartottam a dolgot, mint ha kezdettől fogva tudtam volna róla. Nem is vesztegettük hát rá a szót, hanem a közös munkánkról beszélgettünk, azután elváltunk.

Kíváncsiság nem gyötört, mert meg tudtam felelni magam is minden föltehető kérdésre. Miképp találkoztak? Természetesen úgy, ahogy történni szokott. Ki volt a lány? A menyasszonya. Mikor szándékoznak egybekelni? Nyáron, természetesen. De különben is mi közöm volt nekem mindehhez? Engem csak az a veszély fenyegetett, hogy közös munkánk félbeszakad a lány miatt, amit rendjén lévőknek találtam volna, és hogy esti találkozásainknak befellegzett, ami világos következménye lett volna a nagy eseménynek, noha muzsikus barátom búcsúzás közben az ajtóból visszaszólt, hogy számomra otthon lesz minden este fél nyolcig; csak menjek be a szobájába és várjam meg, ha esetleg nem volna otthon; a kulcsot ott fogom találni a folyosón lévő szekrényen.

Három este nem zavartam; a negyediken elmentem hazulról fél hétkor, hogy kísérletképpen megnézzem, otthon van-e. Mikor már a lépcsőn voltam, eszembe jutott, hogy elfelejtettem megnézni, világos-e az ablaka, pedig meg kellett volna nézmem. Az ajtóban hiába kerestem a kulcsot. Levettem hát a szekrényről, ahonnan harminc évvel ezelőtt le szok-

tam venni, és beléptem, egészen úgy, mint valaha, a szobámba.

Csodálatos pillanat volt, mert belezuhantam egyenesen az ifjúságomba; éreztem az egész ismeretlen jövő nyomasztó lelkesedését; éreztem, hogy megmámorosodom az előlegezett reménységektől; biztos voltam a győzelmemben, és csüggedés fogott el; túlbecsültem az erőmet, és félreismertem a saját értékemet.

Leültem egy székre, anélkül hogy világot gyújtottam volna, mert az utcai gázlámpa, ugyanaz a gázlámpa, amely nyomorúságomat valaha megvilágította, gyéren megvilágította a szobát, és az ablakráma keresztjét rávetítette a tapéta árnyékára.

Ott ültem, és a hátam mögött volt minden, minden a világon! A harc, a diadal, a bukás! Az élet minden keserősége és édessége. És mégis? Mi lesz most? Fáradt és öreg voltam? Nem. Hiszen a harc tovább folyt, keményebben, mint valaha, komolyabban és nagyobb méretekben. Előre, mindig csak előre! De míg régebben előttem volt az ellenség, most ott volt az ellenség nemcsak előttem, hanem mögöttem is. Kipihentem magam, hogy folytathassam a harcot; és amint ott ültem ezen a pamlagon ebben a szobában, éppoly fiatalnak és harcra termettnek éreztem magam, mint egy emberöltővel ezelőtt; csak a cél volt új, mert a régi mérőföldjelzők elmaradtak a hátam mögött. Azok, akik megálltak és hátramaradtak, mindenképp vissza akartak engem is tartani, de én várhattam; ezért kellett egyedül mennem, egyedül kikémelelnem a pusztaságokat, új utakat, új ösvényeket keresnem; néha, mikor délibáb után futottam, vissza kellett fordulnom és hátrálnom; de sosem hátráltam messzebb a keresztútnál, s ott újra előretörttem.

Megfeledkeztem az ablakról, amelyen nem volt redőny, s amikor eszembe jutott és felálltam, szemközt a házban pontosan azt láttam, amit vártam.

Muzsikus barátom ült most a krizantémos asztalnál, s a fiatal lány mellette ült; és mind a ketten a gyermekkel foglalkoztak, aki nem volt egyiküké sem, mert a lány néniének a fia volt, egy özvegynek az egyetlen gyermeke. Az, hogy szerelmük egy gyer-

mek köré fonódott, kezdettől fogva önzetlenséggel töltötte meg a kapcsolatukat, és megnemesítette érzéseiket, amelyek egy ártatlan lényben találkoztak. És az volt a véleményem, hogy muzsikus barátomnak megvolt a záloga is arájának immár kifejlődött anyai érzelmeiben.

Néha, megfélekedezve a gyerekekről, egymást nézték, mégpedig azzal a mondhatatlan boldogsággal, amely két magányos ember arcán tükröződik, mikor egymásra találnak és megbizonyosodnak róla, hogy kettesben kell megküzdeniük a magányossággal. Máskülönben mintha egyáltalán nem is gondoltak volna semmire, sem a múltra, sem a jövőre, hanem csak a jelenben éltek, azt élvezve, hogy közel vannak egymáshoz. Egy asztal mellett ülni és egymásra nézni, amíg tart az élet!

Örvendve, hogy immár ennyire jutottam, hogy örülni tudtam mások boldogságának szomorúság, sóvárgás vagy képzelt aggodalmak minden nyoma nélkül: otthagytam ifjúságom kínzókamráját, és hazatértem magányosságomba – dolgozni és tovább harcolni, *egyedül*.

Első kiadás:
Strindberg Ágost
Egy lélek fejlődése
Egyedül (1899–1900)
Budapest. Dick Manó kiadása [é. n.]

A svéd eredeti harmadik kiadásából
fordította MIKES LAJOS

Borítóterv és illusztráció VÁLI DEZSŐ

© Hungarian translation Mikes Lajos

HTSART-ÚMK
Felelős kiadó Németh István
Felelős szerkesztő Ungár Péter
Layout Duma Attila
Készült a HTSART nyomdában
Felelős vezető Halász Iván

ISBN 978-615-80411-2-6